

Zicht

2020 - 2

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

Crisis en toekomst

6 In de politiek heb je de verantwoordelijkheid om wetenschap te wegen met andere belangen.

prof. dr. Marc de Vries

26 De hoge staats-schulden vormen voor ons allemaal een tikkende tijdbom.

prof. dr. Lex Hoogduin

Crisis en toekomst

1	Hoop voor de toekomst in tijden van crisis <i>Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Een ongekennde crisis en de vraag naar God <i>ds. W.J. Dekker</i>	BIJBELSTUDIE
6	Een Groeniaan in de politiek <i>Jan Schippers</i>	IN MEMORIAM
10	'Het beste komt nog' <i>Aris van Dijk en Henri Krooneman interviewen prof. dr. Marc de Vries</i>	INTERVIEW
20	Godsdienstvrijheid in coronatijd: een geduldrecht <i>column door Bart Bouter</i>	FOCUS
22	Christelijk perspectief voor toekomstbestendige zorg <i>Kees Goedhart en Hendrik Jan van den Berg</i>	THEMA
27	Mij een zorg <i>Diederik van Dijk</i>	THEMA
30	We kunnen niet op dezelfde voet verdergaan <i>Jan Schippers interviewt prof. dr. Lex Hoogduin</i>	INTERVIEW
40	De rol van politiek in crisistijd <i>Hans van de Breevaart</i>	THEMA
50	Crisis: noodzaak hervorming economie <i>Jan Schippers</i>	THEMA
58	Unemployed Lives Matter <i>column door Jan Kloosterman</i>	BRANDPUNT
60	Voor verstandig klimaatbeleid <i>Pieter Meijers</i>	SGP-JONGEREN
66	Focus bij pandemie in arme landen op rol maatschappelijk middenveld <i>Marlies Moret-Verwoerd</i>	WORLDVIEW
72	Als zelfstandige lidstaten op weg naar 2030! <i>Bert-Jan Ruissen</i>	KIJK VANUIT HET EP
76	Corona in het land <i>Aris van Dijk</i>	LOKAAL VIZIER
80	Hulp voor dubbel getroffen arbeidsmigranten <i>Ineke Bregman en Martin van der Elst</i>	LOKAAL VIZIER
87	Wat corona ons leert over onszelf <i>Aart Nederveen</i>	POLITIEK KLASSIEK
92	Coronacrisis brengt paradox van globalisering aan het licht <i>Klaas van der Zwaag</i>	BOEKENSCHAP
98	De wereld verandert door internet en corona <i>Aris van Dijk en Jan Schippers</i>	BOEKENSCHAP
103	Het Nieuwe Normaal <i>Aris van Dijk</i>	PERSPECTIEF

Hoop voor de toekomst in tijden van crisis

'We zijn de 21ste eeuw van de infectieziekten ingegaan. Daarvan zal de omvang niet onderdoen voor de pest van weleer, waaraan bijna iedereen die de epidemieën overleefde doden had te betreuren. Bacteriën lachen zogezegd om onze antibiotica, zodanig zelfs, dat er sprake is van een wapenwedloop tussen mens en microbe.'

'... We moeten ons daarom extra bezinnen op de fundamenteën van de zorgverlening tot en met de bezorging van doden. Van de 50 miljoen mensen die ieder jaar overlijden, sterven er 16 miljoen aan een infectieziekte. Hun sterfbed staat nu meestal nog in de derde wereld, maar dat is snel aan het veranderen. Deze fundamentele zorg leeft absoluut onvoldoende onder ons mensen en onze overheidsfunctionarissen.'

Voorgaande woorden sprak dr. Ruth Seldenrijk uit in 2008 tijdens een van de lezingen die het WI-SGP organiseerde ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de SGP. Twaalf jaar later zitten we midden in een pandemie. De coronacrisis beïnvloedt ons dagelijks leven en houdt onze gedachten bezig. Wat doet deze crisis met onszelf, met onze samenleving? Welke lessen kunnen we trekken voor de gezondheidszorg, voor de economie, voor het politieke beleid? Wat betekent dit voor de toekomst van ons land, ons werelddeel?

Deze vragen duiden erop dat we ons zorgen maken. Tegelijk is er het theocratisch houvast dat God deze hele werkelijkheid regeert en ieder mens in het oog houdt. Dat biedt vaste hoop voor de toekomst. In andere omstandigheden getuigde ook dominee Martin Luther King daarvan: 'Het geloof in de morgen komt voort uit het geloof dat God goed en rechtvaardig is. Wie dat gelooft, weet dat de tegenstrijdigheden van het leven niet onveranderlijk en eeuwig zijn. Hij kan wandelen door de donkere nacht, in de heilige overtuiging dat uiteindelijk alles ten goede zal keren voor hen die God liefhebben. Zelfs de zwartste nacht kan de ochtend aankondigen van grote nieuwe dingen.'

Jan Schippers, eindredacteur

Omslagfoto: AFP — Getty Images/ Josh Edelson

U, Heere, bent onze Vader;
 onze Verlosser van oude tijden af is Uw Naam.
 Jesaja 63:16b

Ds. W.J. Dekker, predikant van de protestantse gemeente Amersfoort, wijk­gemeente Sint Joriskerk

Een ongeken­de crisis en de vraag naar God

Wanneer we in dit nummer van *Zicht* ons bezinnen op het thema ‘crisis en toekomst’, zijn we ook benieuwd naar een bijbels perspectief. We denken na over de gevolgen van de coronacrisis. Wat moet er allemaal anders? Want één ding lijkt zeker: zoals we voorheen leefden kan niet langer, hoor je zeggen. Maar wat moet er dan anders? Een christen kan deze vraag niet losmaken van die naar God. Omdat hij gelooft dat het hele leven met God te maken heeft. Maar hoe brengen we Hem ter sprake in deze crisis, die niet alleen de samenleving maar ook de kerk hard raakt? Heeft Hij er sowieso mee te maken, en zo ja, wat betekent dat dan? Deze vraag houdt me bezig. Wat kunnen we er dichtbij de Bijbel zelf over zeggen? Ik deel wat gedachten, in het besef dat de levende God zoveel groter is dan ik vatten kan. Wie weet hoe het zit? *God moves in a mysterious way.*

EEN GROOT RAADSEL

Dan treft mij dat gelovigen uit de tijd van het Oude Testament allesbehalve God verzwijgen wanneer een crisis hen treft. Neem de Psalmen. Deze geven stem aan persoonlijk lijden en diep verdriet. De dichter is door een ernstige ziekte getroffen. Of een sterke vijand staat hem naar het leven. Opmerkelijk is dan, dat hij onbekommerd deze levenscrisis verbindt met God. De dingen die hem overkomen hebben alles met God zelf te maken. God verbergt Zijn aangezicht. Hij wordt geconfronteerd met de realiteit van Gods toorn. Even opmerkelijk is, dat deze toorn niet in alle gevallen wordt gezien als Gods reactie op concrete zonden. In Psalm 51 is dat duidelijk wel het geval, maar in Psalm 13 bijvoorbeeld weer niet. De psalmen laten ons zien, dat een crisis één groot raadsel kan zijn. ‘Waarom verlaat U mij?’

LOCKDOWN: IN BALLINGSCHAP

Het getuigenis van profeten heeft zijn eigen accent. Het zijn juist de profeten geweest, die de moed hadden om historische gebeurtenissen te duiden als het hardhandig ingrijpen van God. Zij laten steeds opnieuw weten dat de God van Israël de levende God is. Dat betekent ook dat Hij een bewogen God is. Het doen en laten van mensen laat Hem niet koud. Hij reageert, en dat kan ook een reactie in toorn zijn. Want ongehoorzaamheid aan Hem is niet minder dan een miskennen van Zijn goedheid en trouw. Er zijn grenzen, ook bij Hem. En als er één moment is geweest dat Israël dat heeft ervaren, dan is dat wel tijdens de Babylonische ballingschap geweest. Over een crisis gesproken, dat is de ballingschap van 70 jaren – Israëls lockdown – en ook de tijd erna voor het volk Israël zeker geweest. Een dieptepunt in zijn bestaan. Die crisis is echter ook een tijd van bezinning en heroriëntatie geworden. Hoe kon het zover komen?

Iets van die geestelijke reflectie is te horen in de *Volksklage* van Jesaja 63:7-64:11. Deze Bijbelverzen zijn een indringende klacht en een al even indringend gebed. De historische achtergrond ervan is de desolate toestand waarin de Israëlieten Jeruzalem aantreffen bij terugkeer uit Babel: stad en tempel zijn verwoest (63:18b-19a; 64:10-11). Wat nu? Wanneer ik deze tekst aandachtig lees, vallen mij een paar dingen op. Ze geven me te denken met het oog op de crisis waarin wij ons bevinden.

BRENG DE CRISIS BIJ GOD

De klacht opent met de gedachtenis van Gods grote daden (63:7). De gedachten gaan terug naar de bevrijding uit Egypte en de verrassende tocht door de zee. Als één ding aan het licht kwam, dan was het wel Gods goedertierenheid, dat wil zeggen: Zijn genadige trouw. De gedach-

De psalmen laten ons zien, dat een crisis één groot raadsel kan zijn. 'Waarom verlaat U mij?'

tenis aan deze onvergetelijke daden maakt was los: de vraag naar God. Waar is Hij? (63:11b-13a). En de vraag naar God gaat over in een klacht aan het adres van God (63:15-64:11). Wat hier gebeurt, vind ik opmerkelijk. In de crisis van dat moment praat Israël niet *over* God, maar spreekt het *met* God. En dit spreken met God is niets minder dan een gevecht. En dit gebed tot God is het gebed *om* God. Daaronder schuilt het diepe besef, dat niemand anders de crisis omkeren kan dan Hij, de God van uit- en doortocht. Israël had de moed om de crisis bij God zelf te brengen. Het zocht het zelf niet uit, maar zocht zijn God. Wanneer wij nu zoeken naar een weg uit de 'intelligente' lockdown, moet het pad dat Israël ging niet worden vergeten. Waarop is nu onze hoop gevestigd? Het is wachten op een vaccin, zeggen ze. Zou het?

ZELFINZICHT

Wat me ook treft, is dat de crisis het volk tot zelfinzicht brengt. In het eerste deel van zijn klacht wijst het volk naar God. Er klinkt een verwijt aan Zijn adres: laat de Heere het niet afweten? (63:15-19a) Maar even later komt het volk tot de belijdenis: wij hebben gezondigd, wij *allen* (64:5b-7). En het deinst er niet voor terug om over Gods toorn te spreken. Je zou kunnen zeggen: al biddend wordt het volk tot een dieper inzicht gebracht. Is dat niet het werk van de Heilige Geest? De crisis waarin het zich bevindt, heeft alles te maken met concrete zonden. Het volk is hardnekkig ongehoorzaam geweest aan zijn God. Het volhardde in zijn eigen wil en weg,

Help vrouwen om uit de prostitutie te stappen

Stichting De Haven is er voor moeders dochters en zussen in de seksindustrie.

Met uw hulp kunnen vrouwen uit de prostitutie stappen. Helpt u mee? Voor € 10,- per maand maakt u dit mogelijk.

Of maak uw gift over via NL45 INGB 0007361219, t.n.v. Stichting de Haven.

Scan de qr-code met de camera van uw telefoon

www.stichtingdehaven.nl

info@stichtingdehaven.nl

070-4020804

'Sallux Publishing' is de uitgeverij van Sallux | ECPM Foundation.

Wij ontwikkelen publicaties op basis van onze studies en studies van onze lidorganisaties. De naam Sallux komt van "zout" en "licht" in het Latijn, en dat is precies wat wij willen brengen! Sallux brengt, door de bijbel geïnspireerde, politieke oplossingen voor Europa door het organiseren van relevante evenementen over politieke onderwerpen die belangrijk zijn voor Christenen. Daarnaast publiceren wij relevante analyses, vooruitstrevende ideeën en beleidsopties. Sallux Publishing boeken zijn wereldwijd beschikbaar via onze eigen online boekenwinkel, en vele externe boekenwinkels online en offline te bestellen. We werken aan een breed scala aan onderwerpen samengevat met de volgende iconen: (Menselijk) leven, Familie, EU (instituten), maatschappij, Economie, Vrijheid, Milieu en globale vraagstukken. Onze publicaties zijn voornamelijk Engelstalig!

Bestel online: sallux.eu/bookstore

Kortingscode: Wij bieden een korting van **10%** met onze speciale European Post (www.europeanpost.co) kortingscode: TEP2019

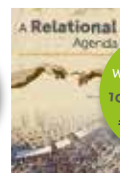

€ 6,00
with TEP2019
10% Discount
€ 5,40

Thoughtful Eating

Door Hannah Eves, Katherine Martin, Andrew Phillips, Peter Redmayne.

Dit boek gaat in op de hoge ecologische en sociale kosten van moderne voedselsystemen en biedt theologische reflecties op de onderling verbonden relaties tussen God, de mensheid en de niet-menselijke schepping.

€ 25,00
with TEP2019
10% Discount
€ 22,50

A Relational Agenda

Bewerkt door Jonathan Tame

Dit boek is een compilatie van vijf rapporten, waarvan er twee het algemene concept van relationeel denken bespreken, terwijl de anderen laten zien hoe het kan worden toegepast op drie hedendaagse kwesties: de noodzaak van monetaire hervorming, de uitdagingen van kunstmatige intelligentie (AI) en de ethiek van beloning.

€ 15,00
with TEP2019
10% Discount
€ 13,50

A Community of Peoples; Europe's values and public justice in the EU

Door Sander Luitwieler

Dit boek biedt een positief, kritisch beeld van de EU. Deze visie combineert het belang van integratie met de gehechtheid aan de culturele diversiteit tussen de lidstaten. Het gaat erom het juiste evenwicht te vinden tussen eenheid en diversiteit. Laat 'verenigd in diversiteit' precies het officiële motto van de EU zijn!

Disclaimer: Sinds 2011 ontvangt Sallux, voor het uitvoeren van haar activiteiten financiële steun van het Europese Parlement. De aansprakelijkheid voor elke communicatie of publicatie door Sallux, in welke vorm en welk medium dan ook, berust bij Sallux. Het Europees Parlement is niet verantwoordelijk inhoudelijke communicatie van en door Sallux.

en gaf zijn tijd en aandacht aan andere goden. Nu ervaart het, dat zijn God dat niet neemt. Die volharding in het kwaad wekt Zijn toorn. Hij kan het niet zetten dat mensen geloven in een leugen, de leugen dat het leven beter is als je Hem er buiten houdt. De lijnen zijn vanuit Jesaja 63 en 64 niet zomaar getrokken naar de coronacrisis van onze dagen. Maar wanneer we in coronatijd zulke Bijbelteksten lezen, worden ze een vraag: zou het niet zo kunnen zijn, dat God – die niet alleen de God van Israël is maar de God van alle volken – opnieuw reageert omdat het Hem diep raakt dat wij (!) Hem in de voorbije decennia massaal hebben verlaten en werkelijk hebben geloofd dat we beter af zouden zijn wanneer we kerk en geloof de rug toekeren?

GOD BIEDT HOOP EN HOUVAST

Behalve een dieper inzicht in zichzelf krijgt het volk ook een verdiept zicht op God. Het leert zijn God dieper kennen. Het doet ontdekkingen. Dat lijkt me een prachtige vrucht van goede reflectie. Dat vraagt wel de moed om de huidige crisis te verbinden met God, de moed om Hem ter sprake te brengen. Ik ben ervan overtuigd dat we dan verder komen. Omdat we dan bij Hem uitkomen wiens toorn geen doel is in zichzelf. Het is Hem om ons en ons allen te doen, geen mens uitgezonderd. Want heel de aarde is van Hem. 'U bent onze Vader, en U bent onze Formeerder!' (63:16; 64:8). Niet eerder in het boek van de profeet Jesaja wordt God 'vader' genoemd. Isra-

Wanneer het volk met zoveel overtuiging God aanspreekt als 'vader' en 'formeerder', doet het een indringend beroep op Zijn goedertierenheid, Zijn genadige trouw.

el doet het, en doet het nu, in de ongeken- de crisis van dat moment. Niet een koning of koninklijke figuur (Jesaja 9:5; 22:21), maar God zelf is zijn vader; Hij alleen kan redden. Wanneer het volk met zoveel overtuiging Hem aanspreekt als 'vader' en 'formeerder', doet het een indringend beroep op Zijn goedertierenheid, Zijn genadige trouw. Zette de tekst daarmee niet in? In het wankel en onzeker bestaan van die dagen is dit Israëls hoop en houvast: dat God goedertieren is, dat *Hij* vasthoudt, aan wat Hij begon, aan Zijn belofte en aan Zijn naam. Ook in de huidige crisis zou ik geen ander houvast weten.

In Jesaja 63:7-64:11 horen we de echo van reeds voorhanden Bijbelteksten. In de crisis van de ballingschap las en herlas het volk de teksten die waren overgeleverd, de boodschap van profeten. Bezinning in crisistijd, maar dan wel dicht bij de teksten die spreken en in elke tijd opnieuw tot spreken komen! In de overtuiging dat het Gods eigen woorden zijn. Die bezinning levert echt iets op!

Op 21 april jongstleden overleed mr. dr. J.T. van den Berg, oud-lid van de Tweede Kamer voor de SGP. Voor het tijdschrift *Zicht* schreef Koos van den Berg diverse doorwrochte bijdragen. In het najaarsnummer van 2018¹ staat een interview met hem over een onderwerp dat zijn parlementaire loopbaan heeft gestempeld: de algemene wet gelijke behandeling. Daarnaast heeft Van den Berg geparticipeerd in verschillende werkgroepen van het wetenschappelijk instituut voor de SGP, onder andere over theocratische politiek, de aard en omvang van de overheidstaak, het buitenlands beleid en uiteraard ook over waterbeleid.

Jan Schippers, eindredacteur

Een Groeniaan in de politiek

In Memoriam mr. dr. J.T. van den Berg (1942-2020)

Het bespreken en ontwikkelen van een actuele visie op basis van fundamentele uitgangspunten, dat lag hem na aan het hart. Aan een diepgravende bezinning leverde hij graag zijn bijdrage.

ACTUALITEIT GROEN VAN PRINSTERER

Als Van den Berg ergens op attendeerde, dan was het wel de actualiteit van het denken van

Groen van Prinsterer. Die ervoer hij heel persoonlijk, zeker toen in de wetgeving fundamentele wissels werden omgezet. Maar ook bij andere onderwerpen bracht hij met de regelmaat van de klok 'Groen' ter sprake. Zo hield hij een klein half jaar na zijn aantreden als lid van de Tweede Kamer een lezing voor het verband van raadsleden van de SGP. Hij bekritiseerde de

centralisatiedrang van de Haagse overheid, waardoor gemeenten steeds minder beleidsvrijheid overhielden. Zo had Thorbecke, de man die de Gemeentewet in 1851 eigenhandig had geschreven, het niet bedoeld, aldus van den Berg. *(Toch heeft) de gemeentewet de afbraak van de gemeentelijke autonomie niet kunnen voorkomen. Als wij vanuit deze constatering terugblikken op het ontstaan van de gemeentewet, wordt het ons toch duidelijker, waarom Groen zo fel tegen de gemeentewet heeft geopperd. Velen vonden en vinden zijn oppositie te fel en onverantwoord. Hoe fel Groen zich uitliet, blijkt uit het volgende citaat: '[...] Door een dergelijke wet worden geen autonomen, maar automaten, door deze wet (worden) plaatselijke automaten en centrale autocraten gevormd'. Dat is nogal wat. Maar kan men ontkennen, dat vooral de laatste decennia Groen toch meer in het gelijk zijn gaan stellen? [...] Groen heeft, vanuit zijn visie op dreigende centralisatie in de*

*ongeloofsstaat, scherp, ik zou durven zeggen, profetisch gezien, in welke positie de gemeenten terecht zouden kunnen komen.*²

VLUCHTELINGENPROBLEMATIEK

Het volgende citaat komt uit een bijdrage over Vluchtelingenbeleid, gepubliceerd in april 1989. Ook al waren de tijden toen nogal anders, deze tekst zou niet misstaan in het verkiezingsprogramma van de SGP voor 2021: *Goede procedures zullen moeten worden ontwikkeld om snelle, maar evenzeer rechtvaardige beslissingen over al dan niet toelating te kunnen nemen. [...] Ja- renlange wachttijden, waarna soms toch nog tot uitzetting wordt overgegaan, zijn onmenselijk. [...] Overigens moeten wij niet de illusie hebben, dat de vluchtelingenproblematiek ooit zal kunnen worden opgelost. Juist hier worden wij geconfronteerd met de gevolgen van de zonde, ook in de volkerenwereld. Het eerste mensenvolk is door de zondeval vluchteling geworden.*

*Gerechtigheid en barmhartigheid zullen in deze vaak moeilijke kwesties blijvend richtsnoer van de overheid moeten zijn.*³

EEN KAARS VOOR PAARS

Eind 1994 blikte Van den Berg terug op de totstandkoming van het eerste paarse kabinet dat na de zomer van dat jaar was aangetreden. Het kreeg de sprekende titel *Een kaars voor paars!* Hij vroeg zich af wat een seculier, onchristelijk kabinet voor de SGP zou betekenen. *Het is de dure roeping van de christelijke politiek om te laten zien waar de werkelijke vragen van onze tijd liggen en hoe actueel de bijbelse beginselen in dat licht zijn. De wortels van de moderne ideologieën, die wel degelijk hun invloed op alle terreinen doen gelden, dienen te worden blootgelegd en de uitgangspunten, ontleend aan Gods Woord, dienen daartegenover te worden geplaatst. Deze hoge pretentie stelt ook hoge eisen; het is een voortdurende worsteling dit getuigenis zo te laten klinken, dat het ook de moderne mens raakt, zonder dat ook maar enigermate afbreuk wordt gedaan aan het principiële gehalte van het eigen geluid.*⁴

LIBERALE CONSITUTIEFABRIEK

Coalitiepartij D66 zag haar kans schoon om een van haar kroonjuwelen, het referendum, te realiseren. Met het oog daarop moest de Grondwet worden herzien. Van den Berg schrijft daarover in 1998 een beschouwing, waarbij hij uiteraard teruggrijpt op gedachten van Groen van Prinsterer en deze vertaalt naar de actualiteit: *Vanuit de hiervoor samengevatte visie is het duidelijk waarom Groen zo scherp waarschuwde voor de gevaren van de "liberale constitutiefabriek", waarbij in de Grondwetsvisie niet continuïteit en stabiliteit op de voorgrond staan, maar de wens om - vaak modieus getinte - veranderingen door te voeren. Wij kunnen deze discussies tussen*

*Groen en Thorbecke rechtstreeks verplaatsen naar de actualiteit. [...] De voorgestelde bepaling inzake het correctief wetgevingsreferendum werd uiteindelijk als gevolg van politieke compromissen in de Tweede Kamer zodanig aangepast, dat deze voor de onbevangen lezer vrijwel onbegrijpelijk is geworden. Zo behoort men niet met de Grondwet om te gaan. Frappant is dat de in de Tweede Kamer door de SGP-woordvoerder geuite kritiek in de inbreng van de VVD-fractie bij het Verslag in de Eerste Kamer woordelijk werd aangehaald. Deze bij mijn weten unieke situatie moet de verantwoordelijke VVD-minister toch wel te denken geven!*⁵

VERHOUDING KERK EN STAAT

Ook na zijn vertrek uit de Tweede Kamer bleef Van den Berg studeren en schrijven, onder meer over de verhouding van de overheid tot de kerk, een thema dat hem boeide. In december 2002 schrijft hij iets dat vandaag de dag, denkend aan de bejegening van kerken door het kabinet, meteen herkenning oproept: *In feite weet de overheid met de positie van de kerk geen raad: de scheiding van kerk en staat verbiedt, althans zo meent men, erkenning van de bijzondere positie, met als gevolg dat de kerken steeds meer op een lijn worden gezet met allerhande belangengroepen in de samenleving, met alle gevolgen van dien. Voorbeeld hiervan is de privacywetgeving. Zeer recent, om een ander voorbeeld te noemen, bleek dat kerkgebouwen wat betreft veiligheidseisen op een lijn dreigen te worden gesteld met grote publiektrekkende ruimten, zoals discotheken, hetgeen tot onwerkbaar eisen zou leiden. Een van de laatste series Kamervragen, die ik stelde, had op deze materie betrekking. De kwestie is nog geenszins opgelost.*⁶

CHRISTELIJKE POLITIEK HEEFT TOEKOMST

Tenslotte kom ik bij Van den Bergs diepzinnige

en veelzeggende beschouwing uit 1990 over het onderwerp Christelijke politiek en toekomstverwachting. *Het lijkt op het eerste gezicht wat paradoxaal om in een periode waarin de ontkerstening in politiek en samenleving om zich heen grijpt, de begrippen christelijke politiek en toekomstverwachting met elkaar in verbinding te brengen. Bij nadere beschouwing wordt evenwel snel duidelijk dat het bij dit onderwerp gaat om een kernpunt, zo niet het kernpunt van christelijk politiek. [...]*

De bijbelse toekomstverwachting geeft aan de christelijke politiek perspectief en uitzicht. [...] Een politiek die zich slechts richt op de volmaking van aardse structuren, geeft stenen voor brood. [...] Alle horizontaal gerichte politiek vindt in het komende wereldgericht zijn definitieve fiasco en ondergang. Dienstbaar te mogen zijn, in alle gebrek en tekort, aan dat komende Godsrijk, het is het perspectief voor ware christelijke politiek. Dat bewaart voor moedeloosheid en doemdenken.

[...] Christelijke politiek heeft toekomst. Niet voor niets volgt in onze geloofsbelijdenis op het artikel over het ambt van de overheid het artikel over het laatste oordeel. Het uitzicht op het komende Koninkrijk Gods geeft aan christelijke

politiek dan ook zijn diepste dimensie: alle andere activiteit, ook de politiek, wordt geplaatst in eeuwigheidslicht.⁷

AFSCHEID MET EEN OPEN EINDE

Het leven van Koos van den Berg hier op aarde is voor ons gevoel vrij abrupt geëindigd. Op 17 februari jl. sprak ik hem in Nunspeet nog over de plannen voor een wetenschappelijke biografie over Groen van Prinsterer. Natuurlijk interesseerde hem dat zeer en hij wilde graag op de hoogte worden gehouden. Het sprak vanzelf dat ik dat zou doen. Een niet afgerond einde, open naar de toekomst... Zo namen we afscheid, en hij deed dat zoals altijd op een positieve, hartelijke en vriendelijke manier. Achteraf bezien past dit wonderlijk goed bij Van den Berg. Hij was iemand die zijn werk als parlementariër deed in het licht van het komende Koninkrijk Gods. Je merkte bij hem het levende besef op dat het volmaakte, het beste nog komt. Niettemin is het verlies groot. Het overlijden van Koos van den Berg laat een lege plaats achter, in het bijzonder voor zijn vrouw, kinderen en kleinkinderen. Ook vanaf deze plaats wensen we hen en de andere nabestaanden van harte Gods nabijheid en genadige troost toe om dit verlies te dragen.

NOTEN

¹ Zicht 2018 nr 3, p. 6-12.

² Zicht 1986 nr 5, p. 18-26.

³ Zicht 1989 nr 2, p. 65-67.

⁴ Zicht 1994 nr 6, p. 210-213.

⁵ Zicht 1998 nr 3, p. 8-9.

⁶ Zicht, 2002 nr 4, p. 26-29.

⁷ Zicht 1990 nr 5, p. 167-172.

Waar gaan wetenschap en techniek ons brengen? Over deze spannende vraag spreken we met professor Marc de Vries. Ook de COVID-19 uitbraak toont een mate van vertrouwen in wetenschap en techniek die we niet onbesproken willen laten. We spreken elkaar tijdens een videogesprek. Prof. dr. Marc de Vries is hoogleraar christelijke filosofie aan de Technische Universiteit Delft vanuit de Stichting voor Christelijke Filosofie en hoogleraar Science Education aan dezelfde universiteit.

Aris van Dijk en Henri Krooneman, redactieleden

"Het beste komt nog"

In gesprek met prof. dr. ir. Marc de Vries

De wereldwijde uitbraak van het coronavirus toont de kwetsbaarheid van de mens. Toch zie je dat veel mensen dan extra op middelen vertrouwen, zoals beademingsapparatuur, mondkapjes en de cijfers van het RIVM. Wat denkt u dat de crisis met mensen doet? Bespeurt u een erkenning of juist een ontkenning van de menselijke kwetsbaarheid?

'Je zou verwachten dat zo'n crisis bewust maakt van onze grote kwetsbaarheid. Maar dat gebeurt niet: mensen zeggen: 'Wij krijgen het voor

elkaar dankzij onze eigen inspanningen.' Het doet me heel sterk denken aan het boek Openbaring. Daarin gaat het over Gods oordelen die over de wereld gaan. Gods bedoeling is dat de mensen zich bekeren. Maar de mensen gaan door op de ingeslagen weg. Verbijsterend, maar het gebeurt.

We zijn blijkbaar al zo ver op weg in de eindtijd. Dat is aan de ene kant angstwekkend, maar het moet ons er nooit van weerhouden om de gebeurtenissen ook voor anderen te duiden. Er ligt

een unieke kans om te wijzen op het belang van die ene Weg. Eén zondaar die zich bekeert, is al reden tot grote vreugde in de hemel.'

Wat moeten we leren van de coronacrisis?

'Enerzijds moeten we de middelen erkennen als gaven van God die we mogen gebruiken en waarderen. Anderzijds lossen we daarmee niet alle problemen op. Bovenal moeten we leren dat we daarmee niet het probleem van de eeuwigheid oplossen: dat wij een schuld hebben tegenover God die verzoend moet worden. We mogen dankbaar gebruik maken van de wetenschap en techniek, maar ze worden pas een onderdeel van de oplossing als we ze leren zien in het perspectief van Gods Koninkrijk.'

Wat denkt u dat er nodig is om breder een besef te laten ontstaan van onze menselijke kwetsbaarheid en afhankelijkheid? Hoe kunnen wij getuigen zijn?

'Door gebed, door onze nood voor te leggen aan de Heere. Door onze hand in eigen boezem te steken: wij hebben ook sterk de neiging om ons te verlaten op menselijke middelen. Door getuigenis, persoonlijk maar ook in de politiek. Dit is een tijd waarin je nuchter kunt constateren dat de mogelijkheden beperkt zijn, dat er dus iets anders nodig is, namelijk die andere Weg.'

DE TOEKOMST VAN WETENSCHAP

De overheid baseert zich bij de coronacrisis – maar ook bij de stikstofcrisis – graag op onderzoek van het RIVM. Welke invloed heeft dat op de democratie? Verwordt die op deze manier tot een technocratie?

'De overheid moet niet blindelings op de wetenschap vertrouwen. Ik heb trouwens niet de indruk dat dit nu gebeurt. 'Bij wetenschap moet men altijd ook nog het gezonde verstand blijven gebruiken,' is een treffende uitspraak van Kees

We mogen dankbaar gebruik maken van de wetenschap en techniek, maar ze worden pas een onderdeel van de oplossing als we ze leren zien in het perspectief van Gods Koninkrijk.'

van der Staij, die ik vaker gebruik.

Wetenschap is altijd voorlopig. Meer waarnemingen zorgen voor meer inzicht. Je moet dus vraagtekens durven zetten bij wetenschappelijk onderzoek. Veel uitspraken van het RIVM aan het begin van de coronacrisis zijn inmiddels achterhaald. Aan het begin van de crisis meldde het RIVM bijvoorbeeld dat handen schudden niet veel uitmaakt. Dit werd later gecorrigeerd. Dat is niet dom en kortzichtig; zo zit wetenschap simpelweg in elkaar. Je begint met beperkte ervaring en voegt daar telkens nieuwe waarnemingen aan toe. Op basis daarvan stel je je theorieën bij. De wetenschapsfilosoof Karl Popper noemde die 'weerlegbaarheid' zelfs een verplichte eigenschap van wetenschap. Kan dat niet, dan is het een dogma of geloof, maar geen wetenschap. Deze inherente voorlopigheid moet je meenemen in de besluiten die je maakt op basis van diezelfde inzichten. Maar een houding als van de Amerikaanse president Trump die zomaar de uitspraken van een wetenschapper aan de kant schuift, is ook niet goed. Dan wordt de wetenschap categorisch genegeerd.

Wetenschappers spreken elkaar soms tegen. Neem bijvoorbeeld het debat over klimaatverandering. Hoe onafhankelijk en objectief is de wetenschap?

'Wetenschappers moeten beter duidelijk maken op welke aannames hun theorieën gebaseerd

zijn. Een wetenschapper maakt altijd een model van de werkelijkheid. Een vereenvoudiging, dus. Verschillen in opvattingen over bijvoorbeeld klimaatverandering ontstaan mede doordat wetenschappers verschillende modellen gebruiken. Het is geen kwestie van goed of fout, noch van het vinden van een 'absolute wetenschappelijke waarheid'. Het gaat om verschillende aannames, waarover te discussiëren valt. Zonder vooronderstellingen kun je geen voorspellingen doen. Ook het RIVM deed in het begin van de corona-uitbraak aannames over het virus: 'Het RIVM gaat ervan uit dat het virus'. Op basis daarvan werden voorspellingen gedaan. Tot op heden, trouwens. De wetenschapsfilosofie noemt dat: 'een theorie komt niet op uit de data'. Data zijn met een prachtig woord 'ongedetermineerd': je kunt met dezelfde verzameling data uiteenlopende conclusies trekken. Daar zit een stuk creativiteit in. Daarom is wetenschap ook zo spannend en interessant!

Als er geen absoluut goed of fout is, is er dan wel betere en slechtere wetenschap? Wat bepaalt de kwaliteit van wetenschap?

'De kwaliteit van wetenschap wordt bepaald door zowel de data als de aannames. Gebrekkige waarnemingen leiden tot onjuiste conclusies: *'garbage in, garbage out'*. Een te gering aantal waarnemingen leidt eveneens tot onbetrouwbare conclusies. Maar ook de onderliggende aannames bepalen de kwaliteit van wetenschap.

Je kunt met dezelfde verzameling data uiteenlopende conclusies trekken. Daar zit een stuk creativiteit in. Daarom is wetenschap ook zo spannend en interessant!

Ook een te simplistisch of juist te complex model leidt tot onbetrouwbare of onbruikbare resultaten. Wetenschappelijk onderzoek is een balancer-act.'

U noemde de verantwoordelijkheid van de wetenschapper om zijn aannames te expliciteren. Wat is de verantwoordelijkheid van een politicus bij het gebruik van wetenschap in de politiek?

'De wetenschapper moet eerlijk zijn over de grenzen van zijn of haar wetenschap. De burger heeft de verantwoordelijkheid om de wetenschap af te wegen tegen gezond verstand en andere argumenten. In de politiek heb je de verantwoordelijkheid om wetenschap te wegen met andere belangen. Een voorbeeld is dat de wetenschap misschien adviseert dat we niemand moeten toelaten tot patiënten in ziekenhuizen en bejaarden in verpleeghuizen. Maar dat advies moet worden afgewogen tegen de eenzaamheid die dit veroorzaakt. Dat is de verantwoordelijkheid van een bestuurder van zo'n zieken- of verpleeghuis. Een wetenschapper moet zich mijns inziens maar beperkt bemoeien met deze afweging tegen andere belangen.'

DE TOEKOMST VAN TECHNIEK

Wetenschap en techniek worden verafgoed. Ze hebben ons ongekende welvaart gebracht. Hoe denkt u over de toekomst van techniek: ziet u vooral kansen, bijvoorbeeld voor wereldwijde armoedebestrijding of de verspreiding van het evangelie? Of ziet u vooral gevaren?

'Technologie heeft altijd twee uitwerkingen. Technologie is van oorsprong iets goeds. Adam krijgt de opdracht van God om het paradijs te bewerken en te onderhouden.¹ Dat impliceert dat hij ook de middelen mag ontwikkelen om dat te kunnen doen. Eigenlijk ontstaat daar ook de

Technologie is van oorsprong iets goeds. Adam krijgt de opdracht van God om het paradijs te bewerken en te onderhouden. Dat impliceert dat hij ook de middelen mag ontwikkelen om dat te kunnen doen.

eerste wetenschap: als je een goede tuinman bent, ga je ook onderzoeken welke plant veel water nodig heeft en welke weinig, welke plant in de zon moet staan en welke in de schaduw. We zijn schepselen met creativiteit en verstand. Die eigenschappen horen bij Gods bedoeling met de schepping.

Maar de andere kant is dat techniek door mensen vanaf het begin wordt misbruikt. De eerste mens die een stad bouwt, is Kaïn. Maar de laatste stad is het nieuwe Jeruzalem, een beeld van het komende Koninkrijk van God. Dus niet het beeld van een tuin maar van een stad: dat vind ik toch wel veelzeggend. Het bijzondere is dat God aan Zijn bedoeling van de schepping vasthoudt, ondanks alle verkeerde dingen die de mens doet! Dat zie je bij de opdracht aan Noach om de ark te bouwen, bij de opdracht aan Bezaleël en Aholiab om Gods tabernakel te bouwen.² Er zijn zelfs christelijke organisaties die hun bestaansrecht danken aan techniek. Zonder vliegtuigen geen MAF, zonder radio geen Trans World Radio, zonder schepen geen Mercy Ships. Daar dient techniek ook het evangelie.

Als we technologie niet tot eer van God gebruiken maar voor onszelf, kan dat ongelofelijk ontsporen. We kunnen gigantisch veel. Je ziet bij de torenbouw van Babel dat de Bijbel zegt dat wij heel ver zullen gaan in het gebruik van technologie. Verkeerde motieven als heerszucht, hebzucht en luxezucht hebben een verkeerde uit-

werking: ze vergroten de scheiding tussen arm en rijk, verwoesten het milieu. Ze kunnen ook leiden tot een bijna blind geloof in technologie met veronachtzaming van alle bijeffecten.'

Schaden van privacy wordt vaak genoemd als een van de bijeffecten van technologie. Welk recht heeft een mens op privacy? Wanneer is volgens u privacy voldoende beschermd?

'Als christen moet je als het gaat over privacy altijd eerst zeggen: tegenover God hebben we geen privacy. God kijkt dwars door ons heen. Dat kan enerzijds beangstigen, omdat Hij ook al je zonden ziet. Aan de andere kant kan dit juist troosten, want Hij ziet ook onze zorgen en wil ons daarin leiden. Dit laat zien dat privacy nooit het hoogste goed kan zijn.

Onderling kun je wel dingen hebben die een ander beter niet kan weten. Maar ook dan is privacy niet het hoogste goed. Een voorbeeld is het belijden van je zonden aan anderen. Je zegt dan: 'Ik heb iets te belijden, ik heb iets verborgens gedaan wat verkeerd was. Ik wil mijn privacy vrijwillig prijsgeven, ik wil die last kwijt, anders gaat het niet goed met me.' David omschreef zijn gevoel bij het verzwijgen van zijn zonde met 'Mijn beenderen teren weg'.³

Privacy is een goed, en ook een recht in een zekere zin, maar geen absoluut recht. Het is een van de vele dingen die tellen. Er zijn vele andere waarden die door een te grote focus op privacy wel eens veronachtzaamd kunnen worden.

Welke andere waarden?

Bij de afwegingen van de overheid over de corona-app zie je dat de waarde van privacy zo verabsoluteerd wordt dat andere zaken uit beeld verdwijnen. Zoals: wat doet zo'n app eigenlijk met ons? Wat zijn de langetermijneffecten? Misschien raken we er wel heel erg van afhankelijk. Als zo'n app verplicht is, dan zullen bedrijven er

waarschijnlijk op inspringen met allerlei handige toepassingen.

Een andere kernvraag: wat gebeurt er met de samenleving? Is de corona-app inderdaad vrijwillig, of wordt ons zonder die app de toegang tot plekken ontzegd omdat we risicofactor geworden zijn? Misschien raken we er zelfs zo aan gewend, dat we geen evenwichtige afwegingen meer kunnen maken over wat we wel en niet willen. Dat zie je ook bij andere vormen van techniek. Ik hoor om mij heen mensen die nu al zo aan online kerkdiensten gewend zijn dat ze zeggen: ik weet niet of ik wel weer in juli naar de kerk ga, want ik kan het nu op mijn eigen tijd luisteren, ik kan er een kopje koffie bij nemen... Technologie heeft een zuigende werking: je gaat het meestal steeds meer gebruiken in plaats van minder. Het gebeurt zelden dat technologie helemaal verdwijnt. Het krijgt vaak een opvolger die het gebruik ervan versterkt. Hyves verdween, we kregen er Facebook voor terug.

Bij het wege van techniek moet het dus niet alleen om privacy gaan. Er moeten ook niet alleen juristen betrokken worden, maar een veel breder scala aan: psychologen om de vraag te stellen wat het met de mens gaat doen, sociologen om de vraag te stellen wat het met de samenleving gaat doen, enzovoort.'

...en theologen?

'Zeker, hoe kan ik ze vergeten! Dat zal door de overheid misschien minder gauw gebeuren,

Technologie heeft een zuigende werking: je gaat het meestal steeds meer gebruiken in plaats van minder. Het gebeurt zelden dat technologie helemaal verdwijnt.

maar de christelijke politiek zou dat zeker moeten doen. Bij techniek kun je de vraag stellen: wat doet het met ons vertrouwen op die techniek, met ons vertrouwen op God? Verwijdert het ons van God of geeft het juist dankbaarheid aan Hem?'

Moeten christenen zich dus meer bezinnen en profileren op het gebruik van techniek?

'Ja, vooral wat betreft dat vertrouwensaspect. De laatste tijd heeft de techniek door smartphones een enorme vlucht genomen. We groeten elkaar niet meer omdat we oordopjes in hebben. We zoeken elkaar bijna niet meer op omdat we thuis achter ons scherm zitten. Misschien maakt het ons bewust wat we missen als we alleen maar schermen zien. Misschien laat het ons de waarde van echte vriendschap weer zien. Op sociale media kun je met een druk op de knop vrienden maken. Is dat vriendschap? En dan is er ook nog een knop voor 'ontvrienden'. Online contact kan wellicht een ondersteuning zijn van vriendschap en van de 'gemeenschap der heiligen', maar nooit vervanging ervan.'

U noemt social media. Hoe ziet u de grote techbedrijven zoals Facebook en Google? Als mooie gratis software waar iedereen gebruik van kan maken, of ook als bedreiging?

'We zijn veel te naïef. Als privacy expliciet aan de orde komt, steigeren we, maar intussen gooien we onze persoonlijke informatie totaal te grabbel als we online diensten gebruiken. Daar zit iets merkwaardigs in: zodra het gaat om een eigen belang vinden we privacy niet zo belangrijk. Als we een euro kunnen terugkrijgen van een potje pindakaas vullen we bij de supermarkt een vragenlijst in waar we onze complete privacy prijsgeven. Maar als het gaat om een algemeen belang, zoals bij het referendum over de 'sleepnet'-wetgeving, steigeren we, omdat we geen

euro terugkrijgen maar iets vaags als 'maatschappelijke veiligheid.'

Als de burger er te makkelijk mee omgaat, wat kan de overheid doen om de macht van grote techbedrijven te begrenzen en te voorkomen dat techniek in verkeerde handen valt?

'De overheid heeft de taak om te waken over publieke gerechtigheid. Die kan bedreigd worden door technologie. Het is niet zo dat de vrije markt alles moet bepalen en de overheid daarin geen rol heeft. Als de publieke gerechtigheid in gevaar komt moet de overheid ingrijpen, maar tegelijk moet het individu een eigen verantwoordelijkheid houden om persoonlijke keuzes te kunnen maken.'

Wat verstaat u onder publieke gerechtigheid?

'Publieke gerechtigheid betekent voor mij dat ieder mens een mens kan zijn zoals hij door God bedoeld is. Dat betekent bijvoorbeeld dat mensen niet onderdrukt worden, dat mensen de mogelijkheid hebben om zich te uiten en Gods Naam te belijden.'

Is ondermijning van publieke gerechtigheid door techniek niet al lang gaande? Denk aan de beïnvloeding van de publieke opinie door nepnieuws, het tegen elkaar ophitsen van bevolkingsgroepen...?

'Ja, absoluut. Maar dat betekent niet dat de overheid die strijd moet opgeven. Als overheid heb je altijd het nadeel dat je achterloopt: de technologie ontwikkelt zich eerst, pas dan volgt wetgeving. Dat proberen we te veranderen, mede met behulp van wetenschappelijke prognoses, maar we weten nooit precies wat het effect van techniek is. Dat wordt ook wel het dilemma van Collinridge genoemd: in het begin kun je sturen, maar weet je erg weinig van de gevolgen; later weet je de gevolgen, maar nemen de mogelijk-

Publieke gerechtigheid betekent voor mij dat ieder mens een mens kan zijn zoals hij door God bedoeld is. Dat betekent bijvoorbeeld dat mensen niet onderdrukt worden, dat mensen de mogelijkheid hebben om zich te uiten en Gods Naam te belijden.

heden af om nog te sturen. In tussentijd is het mogelijk om misbruik te maken van de techniek. Proberen te voorspellen hoe techniek zich ontwikkelt is natuurlijk heel erg moeilijk. Het beste wat je kunt doen is verschillende modellen en scenario's te maken van hoe techniek zich zou kunnen ontwikkelen. Hoe meer technologie voortschrijdt, hoe meer je kennis ervan toeneemt, maar ook hoe meer je maatregelen slechts kriebeltjes in de marge zijn.'

Het boek 'Het internet is stuk' van Marleen Stikker benadrukt het idee dat wetenschap en techniek gemeengoed moeten zijn: door iedereen in te zien als een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Met andere woorden: Google en Facebook zouden open source moeten zijn.⁴ Wat vindt u van deze gedachte?

'Dat is wel erg absoluut gesteld. Het is goed dat wetenschap en techniek openbaar worden. Maar bedrijven – dat geldt ook voor bijvoorbeeld de uitgevers van wetenschappelijke artikelen – bestaan bij de gratie van financiële inkomsten. Als er geen beloning is voor het ontwikkelen van nieuwe techniek zal de ontwikkeling stoppen. Het is ook niet zo dat bedrijven nu ongeremd hun gang kunnen gaan. Er is maatschappelijke argwaan en overheidscontrole die bedrijven inperkt.'

Welke grenzen denkt u dat we moeten stellen aan technologie?

'Deze belangrijke vraag is niet zo makkelijk te beantwoorden. Ik zou niet zo goed weten waar de absolute grens van technologie ligt. Het is soms ook een kwestie van kijken hoe het uitpakt. Als er teveel mogelijkheden zijn voor misbruik, ben je te soepel geweest. Aan de andere kant kun je ook te streng geweest zijn als allerlei mooie mogelijkheden geblokkeerd zijn.'

Technologische systemen bepalen in toenemende mate onze beslissingen. Hoe voorkomen we dat technologie het ethische gesprek tussen mensen ondermijnt of de mens zelfs 'vervangt'?

'Mijn overtuiging is dat technologie de mens nooit kan vervangen. Daar komen we snel achter als we het proberen. We hoeven daar geen angst voor te hebben. Neem autonome auto's. Die zijn beperkt tot situaties die ze herkennen. In het begin reden ze gewoon dwars door afzettelingen heen omdat ze alleen stoplichten en voetgangers konden herkennen. Inmiddels gebeurt dat niet meer en kunnen ze steeds meer situaties herkennen. Maar het blijft altijd beperkt tot situaties die de auto kent. Mensen hebben altijd meer mogelijkheden dan die robot heeft.

Een robot heeft ook geen echte beslismogelijkheid, maar werkt een programma af. Daar zit ook het gevaar in want als er niemand naast de robot staat om deze aan of uit te zetten dan ben ik aan het algoritme overgeleverd. Er moet altijd een overweging zijn: welke keuzes laat ik het programma doen, en welke maak ik zelf? Er moet altijd een mens naast de robot beschikbaar blijven om in te grijpen of om bepaalde handelingen zelf te doen. Een robot heeft ook onderhoud nodig. En ten slotte, een robot kan geen echte emotie hebben en liefde geven – dat kan alleen een mens. Er zijn veel dingen die een

Er moet altijd een mens naast de robot beschikbaar blijven om in te grijpen of om bepaalde handelingen zelf te doen.

robot beter kan: een robot is sterker, wordt niet moe, hoeft niet naar de WC, heeft geen vakantie... Maar een robot kan zeker niet alles wat mensen kunnen.'

Wat is precies het verschil tussen een beslissing van een robot en van een mens?

'Een robot is gebonden aan zijn programma en niet vrij om een morele beslissing te nemen. De ethiek zegt dat iemand pas verantwoordelijk kan zijn als aan drie voorwaarden is voldaan: hij moet kennis hebben van de regels, hij moet kennis hebben van de situatie en deze kunnen waarnemen, en hij moet een vrije beslissing kunnen nemen. Dat laatste is nooit op een machine van toepassing.'

De Amerikaanse ondernemer Elon Musk vreest dat kunstmatige intelligentie een derde wereldoorlog zou kunnen veroorzaken.⁵ Beamt u dit? 'Zijn uitgangspunt zal zijn dat wij geneigd zijn te veel aan techniek over te laten. Dat is zeker een gevaar. Maar dat gaat niet vanzelf. Dan zijn wij te naïef geweest. We leven in een tijd dat de technologie zoveel vertrouwen krijgt dat we onze eigen verantwoordelijkheid bijna vergeten.'

Hoe kunnen we nog onafhankelijk blijven van techniek? Hoe kunnen we in ons eigen gedrag laten zien dat we niet blindelings vertrouwen op techniek?

'Eerst door ons eigen gedrag, maar de politiek heeft daar ook een rol. De beste manier om te leren dat technologie betrekkelijk is, is dat je iets anders hebt waar je meer op vertrouwt. Dat is

Zodra je in de gaten hebt dat technologie je relatie met God verstoort, moet er voor een christen een lampje gaan branden.

voor een christen natuurlijk God. Als je weet dat een almachtig God voor je zorgt, heb je niet meer in alles technologie nodig. Je beschouwt technologie dan als een middel dat God wil gebruiken om voor je te zorgen, zonder ervan afhankelijk te worden. Dus ook als die technologie zou ontbreken ben ik niet in paniek.

Het ultieme voor een christen is dat hij mag geloven: het beste komt nog. Ik hoef niet met alle technologie uit dit leven te halen wat erin zit. God wil er iets voor teruggeven wat veel mooier en veel rijker is. Het geloof helpt dus om te relateren. Ik denk dat je geloof er ook toe zou moeten zetten om na te gaan: trekt deze technologie mijn aandacht van Hem weg? Zodra je in de ga-

ten hebt dat technologie je relatie met God verstoort, moet er voor een christen een lampje gaan branden. Stel dat je computer of smartphone je stille tijd met God in de weg staat. Je zou toch wel uitkijken om je relatie met God schade te laten lopen door zo'n stom ding?! We moeten ook voor jongeren zorgen dat het contact met God zo kostbaar wordt dat zij die geloofsrelatie niet in gevaar laten brengen door gebruik van technologie.'

Welke koers zou u aan christelijke politici adviseren op gebied van wetenschap en techniek?

'Laat christelijke politici duidelijk blijven maken dat wetenschap en technologie mensenwerk zijn. Allemaal heel goed en nuttig, maar er zijn belangrijker zaken. Dat is enerzijds horizontaal: de zorg en liefde voor elkaar, de publieke gerechtigheid. Maar ook verticaal. We moeten blijven zeggen: hier beneden vinden we ons heil niet.. Er staat altijd iemand boven Die waakt en een toekomst bereid heeft die oneindig veel mooier en belangrijker is dan alles wat we hier doen.'

NOTEN

¹ Genesis 2:15, Genesis 3:23

² Exodus 31

³ Psalm 32

⁴ Marleen Stikker, *Het internet is stuk – Maar we kunnen het repareren* (Amsterdam, 2019).

⁵ Zie bijvoorbeeld: <https://www.theguardian.com/technology/2018/mar/11/elon-musk-colonise-mars-third-world-war>, <https://www.theguardian.com/technology/2017/jul/17/elon-musk-regulation-ai-combat-existential-threat-tesla-spacex-ceo>, <https://www.theguardian.com/technology/2014/oct/27/elon-musk-artificial-intelligence-ai-biggest-existential-threat>.

Woord
en Daad

**Als de
pandemie
niet je enige
dreiging is...**

**Samen met lokale
partners werken
we aan duurzame
verandering
voor mensen in
armoede.**

Doet u mee?

www.woordendaad.nl/noodfonds

Foto: Jaco Klamer

Echte vrienden delen

Samen een kopje koffie drinken, tijd voor een praatje en echte persoonlijke aandacht. Daar hebben veel ouderen behoefte aan. De vrienden van Lelie zorggroep, Agathos en Curadomi zetten zich in voor warmte, aandacht en activiteiten die aanvullend zijn op de reguliere zorg en hulpverlening. **We doen dit gedreven door de liefde van Christus.**

leliezorggroep.nl/vrienden

Doet u mee?

Word vriend en deel zo uw warmte met onze ouderen.

Lelie zorggroep
vrienden van

Godsdienstvrijheid in coronatijd: een geduldrecht

Ineens sloeg het coronavirus hard toe in Nederland. Mensen werden geraakt. De overheid sloeg hard terug. Mensen werden beschermd. Ouderen, kwetsbaren, zieken, kinderen. Vanaf de ene op de andere dag ging het maatschappelijk leven voor een groot deel op slot. Scholen gingen dicht. Thuiswerken werd het devies. Uit eten was er niet meer bij. Je kon niet meer naar een concert. Sporten werd een probleem. Bijeenkomsten waar veel mensen bij elkaar komen, werden verboden. En ja, daar hoorden kerkdiensten ook bij.

Gelukkig bleef het daar niet bij. Corona maakte creatief. Kinderen kregen thuis les. Ineens bleek het thuiswerken bij veel bedrijven wél mogelijk. Kerken gingen massaal online diensten houden. Een aantal kerken probeerden de door de overheid gegeven richtlijnen nog maximaal te benutten door zo dicht mogelijk tegen die eerst 100 en later 30 mensen in de kerk toe te laten. Gelukkig kozen de meeste kerken voor online erediensten. Met een zo klein mogelijke groep mensen in de kerk een zo groot mogelijk bereik krijgen in de woonkamers. Kerken waar woorden als "video", "streaming" en "YouTube" tot het vocabulaire van 'het vlees' behoren, gingen de middelen ten goede gebruiken. De lofzang werd gaande gehouden. Gemeenteleden leefden vanuit huis mee en waren onderling verbonden. Prachtig. Zeker, het gemis van de diensten werd met de week meer gevoeld. Maar de weken gingen door, de erediensten gingen door.

De eerste voorzichtige positieve tekenen van herstel werden zichtbaar. Minder doden door corona. Minder opnames op de IC. Een daling van het aantal coronapatiënten op de IC. Bijzonder. De overheidsmaatregelen worden stapje voor stapje versoepeld. Ook voor de kerken. Vanaf 1 juni gaan we weer naar 30 mensen en vanaf 1 juli mogen we weer naar 100 mensen.

Maar rond de aankondiging van die versoepeling sloeg de sfeer ineens om. De lucht betrok. Er was iets heel ernstigs aan de hand. De overheid, die met de *intelligente lockdown* ons land door corona hoopt te loodsen, maakt een grove inbreuk op onze grondrechten. Hoe durft de overheid ons recht op godsdienstvrijheid zo drastisch in te perken? Waar

denkt de overheid zich op te kunnen beroepen om 'ons' met maar 30 of 100 mensen naar de kerk te laten gaan? Het recht om je geloof te belijden mag niet aan zulke zware beperkingen onderworpen worden.

Wat was er nu anders dan in de periode vóór de versoepeling? Het gaat nog steeds om grenzen van 30 en 100 mensen. Waarom nu toch vol op het orgel richting de overheid over de inperking van de godsdienstvrijheid? Misschien omdat gemeentezang sterk afgeraden, zo niet verboden is? Laat er geen misverstand over bestaan, de overheid gaat heel ver. En op punten ook te ver. Maar niet zonder reden.

Er wordt in de discussie over de ruimte van de kerk in coronatijd veel over godsdienstvrijheid gesproken. Dat is best abstract. Je zou verwachten dat er ook wat vaker concreter gesproken zou worden over dit onderwerp. Over het verlangen om weer naar de kerk te gaan. Dat gesprek blijft nog wat op de achtergrond in de media. Als de godsdienstvrijheid maar niet wordt ingeroepen om een kerkgang voor de vorm in stand te houden... Gaat het om het hart of om de vorm?

Bekijk het eens vanuit een ander perspectief. Neem de eindverantwoordelijke van de plaatselijke kerkelijke gemeente. Of dat nu een preses, een kerkvoogd of een kerkrentmeester is. Als het fout gaat, worden zij er op aan gekeken. Zij komen dan niet weg met het beroep op de godsdienstvrijheid. Vergeet de veiligheid niet. Denk aan de ouderen, kwetsbaren, zieken en kinderen. Geduld is een schone zaak. Meer dan dat. Ook een Vrucht. Godsdienstvrijheid in de tijd van corona is nu eerder een geduldrecht dan een grondrecht.

*Mr. A.B. (Bart) Bouter,
advocaat bij Post & Bouter Advocaten in Barneveld*

De kwaliteit van de Nederlandse gezondheidszorg staat op een hoog peil. Gezondheid is voor veel, zo niet alle Nederlanders een heel belangrijk aspect van hun leven. Ons zorgstelsel draagt bij aan de gezondheid. Maar we zullen in de toekomst meer zelf moeten doen. Ook preventief. De zorguitgaven stijgen, de behoefte aan zorg neemt toe en tegelijk krimpt de omvang van de beroepsbevolking. Dat stelt grenzen en kaders aan de zorg. Daarbij speelt de visie op zorg, en de waarden en normen waarop die is gebaseerd, een doorslaggevende rol.

Kees Goedhart en Hendrik Jan van den Berg, Leliezorggroep¹

Christelijk perspectief voor toekomstbestendige zorg

Reactie op rapport 'Naar een toekomstbestendig zorgstelsel'

INLEIDING

Het rapport 'Naar een toekomstbestendig zorgstelsel' is een van de 16 deelrapporten vanuit de Brede Maatschappelijke Heroverwegingen. Het opstellen van deze rapporten komt voort uit een motie van Tweede Kamerlid Sneller c.s. In deze motie wordt het kabinet gevraagd om ter voor-

bereiding op een volgende neergaande conjunctuur of economische crisis effectieve beleidsopties en hervormingen, bestaand uit zowel plussen als minnen, in kaart te brengen². Vanuit de huidige situatie, gecombineerd met de te verwachten ontwikkelingen op demografisch en financieel economisch gebied worden beleidslij-

nen getrokken. De rapportages zijn wellicht ook bedoeld om de maatschappelijke discussie uit te lokken. Deze bijdrage kan in dit licht opgevat worden. In het eerste deel, van de hierboven genoemde rapportage, worden op basis van aller-

lei data de toekomstige trends beschreven bij ongewijzigd beleid, en die cijfers en trends liggen er niet om. In onderstaand kader sommen we een aantal daarvan op³:

1. De kwaliteit van de gezondheidszorg in Nederland is over het algemeen erg goed.
2. De Nederlandse zorguitgaven t.b.v. de ziekenhuiszorg zijn ten opzichte van de andere westerse landen gemiddeld. De kosten van de langdurige zorg zijn in ons land daarentegen erg hoog ten opzichte van vergelijkbare westerse landen.
3. Bij ongewijzigd beleid is de voorspelling dat in 2040 één op de vier mensen in de zorg moet werken om in de toenemende zorgvraag te voorzien. Dit legt een enorm beslag op de arbeidsmarkt.
4. De gemiddelde levensverwachting neemt naar verwachting toe naar bijna 86 jaar in 2040, met een verdubbeling van het aantal 80-plussers.
5. Meerdere van de in het basispakket van de verzekering opgenomen behandelingen zijn onvoldoende wetenschappelijk onderbouwd wat betreft de meerwaarde voor de patiënt.
6. Het huidige zorgstelsel kent nog teveel volumeprikkels: "doen" loont, het goede gesprek over "laten" op basis specifieke context van de patiënt niet; dit kost wel tijd en het levert de arts of zorginstelling in financiële zin niets op.
7. De kostenramingen laten de komende jaren een forse stijging zien van het benodigde budget. Tussen 2021 en 2025 nemen de totale zorguitgaven naar verwachting verder toe tot 10,4% van het bbp, een toename van € 16 miljard in lopende prijzen.

De conclusie is dat de situatie bij ongewijzigd beleid onhoudbaar wordt. Drastische keuzes moeten worden gemaakt. Helaas merken we hierbij op dat het urgentiebesef voor deze keuzes onvoldoende aanwezig is in de samenleving en dat maakt het vraagstuk mogelijkserwijs nog indringender. Naast structurelementen in de zorg (zoals de visie op marktwerking) wordt in het rapport de nadruk gelegd op het meer nemen van de eigen verantwoordelijkheid door de burger in de brede zin van het woord.

In deze bijdrage wordt eerst een kader ge-

schetst waarna een aantal overwegingen voor de discussie meegegeven worden.

BIJBELS PERSPECTIEF OP DE INRICHTING VAN ZORG IN DE SAMENLEVING

Uiteraard valt over deze alinea een boek te schrijven. In deze bijdrage wordt een kort inleidend en samenvattend kader gegeven. Het is belangrijk om als christen onze visie te bronnen vanuit het Woord.

1. Beschermwaardigheid van het leven dient centraal uitgangspunt te blijven! Het leven is

Het omzien naar elkaar om niet, zal een groter aandeel moeten krijgen. Dit kan uiteraard via de fiscale instrumenten bevorderd worden. Maar dat zou niet eens nodig moeten zijn.

een gave van God, en kent van daaruit een intrinsieke waardigheid. Alle zorg is gericht op het herkrijgen of behouden van “leven en welzijn” binnen de specifieke situatie van die unieke mens en zijn naasten.

2. Balans in de zorg door evenwichtige aandacht voor het lichamelijke, psychische, sociale én zingevingsdomein.
3. Elk mens is uniek, en verantwoordelijk, dus het respecteren van het zelfbeschikkingsrecht binnen het kader van Gods geboden is belangrijk, en vormt onderdeel van de menselijke waardigheid.
4. Omzien naar elkaar (“draagt elkanders lasten”).

De bovenstaande noties staan gefundeerd in het Woord. De interpretatie en invulling is tijdsgebonden. Ook nu moeten we zoeken naar een nieuwe invulling van deze notities voor huidige en toekomstige generaties. Met deze noties in gedachten willen wij reageren op de voorgestelde beleidsvoornemens.

1. INRICHTING VAN ONZE SAMENLEVING

Onze samenleving is gestoeld op een te dominante neoliberale visie. De macht van het geld is enorm in onze samenleving. Huizen kunnen bijna niet meer gekocht worden op basis van één inkomen. Hierdoor moeten ouders veelal beiden werken. Hiervoor is kinderopvang noodzakelijk. De tijd dat ouders voor hun kinderen zorgden en

kinderen later voor hun ouders ligt achter ons in Nederland. Veelal doen we dit af met spuitjeslucht en een bekrompen visie. Toch kan in grote delen van de wereld deze visie ook in 2020 nog steeds voortgang vinden. Onze institutionele benadering van de verzorgingsstaat heeft een inherent prijsopdrijvend effect. Alles is gericht op groei, welvaart en geld. Dus ook de gezondheidszorg en het welzijn van mensen. Het omzien naar elkaar als het nieuwe (en oude) normaal, is hard nodig. Niet omzien naar elkaar als vorm van zorg en welzijn die onze professionals moeten leveren. In die zin is de afhankelijkheid van de professionele dienstverlening te groot geworden, en uiteindelijk niet houdbaar. Nee, het omzien naar elkaar om niet, zal een groter aandeel moeten krijgen. Dit kan uiteraard via de fiscale instrumenten bevorderd worden. Maar dat zou niet eens nodig moeten zijn. Laten hier allemaal morgen mee beginnen.

2. ALLE INZET RICHTEN OP PREVENTIE

Als we de kosten van de gezondheidszorg willen verlagen zullen we de gezondheid zelf moeten bevorderen. We hoeven geen dokter te zijn om te begrijpen dat preventieve maatregelen hierbij helpen. Hierbij kan gedacht worden aan voeding, beweging en gedragsmatige aspecten. Maar ook preventieve geneeskunde. Als we ziekten eerder kunnen opsporen, dan is veelal de schade beperkter en de gezondheidswinst hoger. Investeren in preventie levert over vele jaren gezondheidswinst op. Een groot dilemma op dit thema is nu echter dat het rendement van de investeringen in preventie, zich pas veel later uitbetaalt, en veelal op dit moment nog niet ten gunste komt van degene die geïnvesteerd heeft⁴. In ons neoliberale land, leidt dit veelal tot gebrek aan effectuering op dit thema. Het zou helpen als de overheid meer zou investeren in preventieve gezondheidszorg.

3. “MOET ALLES WAT MEDISCH TECHNISCH KAN?”

Het thema overbehandeling is breed bekend. We weten dat elk aanbod zijn eigen vraag creëert. Diverse studies hebben aangetoond dat we meer en vaker behandelen dan nodig is om veel redenen. Een voorbeeld wat ik hier wil geven gaat over de palliatieve zorg. Sinds 2017 is in Nederland de breed gedragen Kwaliteitsstandaard Palliatieve Zorg⁵ gelanceerd. Een essentieel element uit dit kader gaat over tijdige markering en besluitvorming. Hiermee wordt bedoeld dat vanuit de specifieke situatie van een patiënt, zoals ziektebeeld, fase van ziekte, bijkomende aandoeningen, de wensen en behoeften, de patiënt samen met de arts, bekijkt welke behandelingen nog passend zijn, en welke niet meer. Dit vraagt om zorgvuldige communicatie, waarbij ethische overwegingen en identiteitsaspecten worden meegenomen. Inmiddels is in meerdere onderzoeken aangetoond dat deze aanpak een grotere tevredenheid bij patiënt en zijn of haar naasten oplevert; niet passende medische handelingen voorkomt en effectieve kostenbesparingen oplevert. Deze ingezette trend wordt pro-actieve zorgplanning⁶ genoemd, en moet verder worden uitgebouwd. Opvallend is dat deze methodiek veelvuldig door huisartsen, is opgepakt bij de kwetsbare patiënten in deze corona tijd. Dat heeft ervoor gezorgd dat vele ouderen een lijdensweg op de IC bespaard is gebleven.

4. OPSCHONEN BASISPAKKET

Behandelingen waarvan de meerwaarde voor de patiëntengroep nauwelijks feitelijk is vastgesteld moeten uit het basispakket, of bij twijfel belast worden met een grotere eigen bijdrage. Eveneens moet overwogen worden welke behandelingen we collectief willen bekostigen en welke behandelingen particulier bekostigd kun-

Het lijkt erop dat vele poliklinische bezoeken zonder gezondheidsschade voor de patiënt kunnen vervallen, en andere slimmere vormen van contact minstens zo effectief zijn.

nen worden. In dit betoog wil ik geen voorbeelden noemen, maar hier zijn zeker verdere keuzes in te maken. Geef hiervoor het mandaat aan het Zorginstituut Nederland en haal de discretionaire bevoegdheid bij de politiek hiervoor weg. In de praktijk maakt die het Zorginstituut Nederland vleugellam. De beoordelingsmethodieken hiervoor zijn internationaal voorhanden. Striktere toepassing leidt tot lagere kosten. Eén van de conclusies in het rapport gaat over het gebrek aan doelmatigheid binnen de zorg. Doen we de juiste dingen, op het juiste moment, en doen we deze dingen goed en efficiënt? Eén van de meest opvallende effecten tijdens de corona tijd is, dat afschalen van de reguliere zorg, en anders uitvoeren daarvan, nieuwe verrassende inzichten heeft opgeleverd, en niet zichtbaar geleid heeft tot negatieve effecten. Velen verwachten deze effecten wel, maar overtuigend bewijs is er nu nog niet. Het lijkt erop dat vele poliklinische bezoeken zonder gezondheidsschade voor de patiënt kunnen vervallen, en andere slimmere vormen van contact minstens zo effectief zijn. Een ander aspect wat de doelmatigheid in de weg zit, is de enorme administratieve druk binnen de zorg, waardoor contacttijd met de patiënt maar beperkt is. Effectiever gebruik van ICT zou hier uitkomst moeten bieden. Daarnaast moet de zorg op basis van vertrouwen aangestuurd worden vanuit het rijk en de bekostigende instanties en niet vanuit controle en dwang.

5. STURING OP UITKOMSTEN

Het meten van cliënt- en medewerkerstevredenheid is een van de uitkomsten, die iets moeten zeggen over de ervaren kwaliteit. Dit naast vele kwantitatieve gegevens, zoals overleving na behandeling, ligduur, omvang medicatie gebruik etc. Toch is dit meta-informatie. We zouden in de zorg veel meer op basis van de echte uitkomst moeten bekostigen. Niet de ingreep of het proces vergoeden maar het beoogde resultaat. Hoe we dat resultaat in de zorg behalen is aan de professional en de cliënt. Op basis van deze vrijheid kan er een *trade-off* in belangen plaatsvinden. Zowel in de Verenigde Staten als in Nederland zijn er bemoedigende pilots op dit gebied beschikbaar.

CONCLUSIE & AFRONDING

Dit artikel begon met een aantal aspecten vanuit Bijbels perspectief. In het vervolg van dit artikel hebben we nauwelijks expliciet gerefereerd aan de bronnen. Maar u zult echter tussen de regels door wel veel herkennen. Een zorgstelsel met de onderstaande kenmerken mag je voluit christelijk duiden.

Vanuit het vak ouderengeneeskunde blijft het adagium: Soms genezen, veelal verlichten en altijd troosten.

Een zorgstelsel:

- waarin een ieder de zorg krijgt ongeacht beperking of achtergrond;
- waarin de eigen verantwoordelijkheid voluit wordt aangesproken;
- waarin informele zorg en het omzien naar elkaar maximaal wordt benut;
- waarin de menselijke maat niet uit het oog wordt verloren;
- waarin er aandacht voor beleving en betekenis vanzelfsprekend is;
- de schaarste op basis van kennis en rechtvaardigheid wordt verdeeld.

Tenslotte vanuit het vak ouderengeneeskunde blijft het adagium: Soms genezen, veelal verlichten en altijd troosten. Dat is onze opdracht, ook de komende decennia.

NOTEN

- ¹ Kees Goedhart is specialist Ouderengeneeskunde & kaderarts palliatieve zorg en Hendrik Jan van de Berg is bestuurder van de Leliezorggroep.
- ² Rapport *Naar een toekomstbestendig zorgstelsel*, p. 4.
- ³ Rapport *Naar een toekomstbestendig zorgstelsel*, p. 5-7.
- ⁴ Rapport *Naar een toekomstbestendig zorgstelsel*, p. 6.
- ⁵ Kwaliteitskader Palliatieve Zorg, IKNL/Palliatief, 2017; www.palliaweb.nl
- ⁶ J.A.C. Rietjens et al, 'Definition and recommendations for advance care planning', in: *Lancet Oncology*, 2017 Elsevier.

Dat er uitdagingen liggen op het terrein van de zorg is welbekend. Er komen steeds meer zorgvragers en steeds minder zorgverleners. De kosten voor de gezondheidszorg rijzen de pan uit: in 2040 lopen deze op naar jaarlijks € 140 miljard. Nog meer analyses helpen ons niet verder. We zullen het over een andere boeg moeten gooien. De manier waarop onze samenleving kijkt naar zorg- en hulpverlening is toe aan revisie. De zorg voor elkaar behoort tot het 'voorpolitieke' terrein, dat gefundeerd is op familiebanden, geloof, traditie en onderlinge gemeenschap.

Diederik van Dijk, directeur NPV-Zorg voor het leven

Mij een zorg

De kwaliteit en toegankelijkheid van de gezondheidszorg ligt in Nederland op hoog niveau. Deze constatering doet niets af aan de reële zorgen. Het rapport 'Naar een toekomstbestendig zorgstelsel' (april 2020) windt er geen doekjes om. In 1970 waren er vier zorgverleners op één zorgvrager. De voorspelling is dat in 2040 één op de vier mensen in de zorg moet werken om tegemoet te komen aan de stijgende zorgbehoefte.

Jarenlang hoorden we verhalen van onderzoekers over vergrijzing en slinkende beroepsbevolking. En de problemen die dit zou veroorza-

ken in de zorg. Inmiddels zijn die berichten dagelijkse praktijk. Zorginstellingen worstelen met de arbeidsmarkt. Er zijn onvoldoende zorgverleners beschikbaar om de toenemende zorgvraag te bedienen. Deze schaarste aan personeel stelt ons voor existentiële vraagstukken die niet met extra geld op te lossen zijn. Wie zorgt er straks voor mijn moeder, voor mijzelf of mijn kinderen?

PROFESSIONALS

In 2013 sprak de koning in zijn troonrede over de noodzaak onze verzorgingsstaat te verande-

ren in een participatiemaatschappij. We zijn inmiddels ruim zes jaar verder, maar nog weinig opgeschoten. Mensen die zorg en ondersteuning nodig hebben, kijken als eerste naar professionele aanbieders. Naar wie anders, want de mantelzorger piept en kraakt ook? Werk en intensieve mantelzorg blijken in de praktijk van alledag moeilijk te combineren. 'Nóg meer vragen van mantelzorgers is onmogelijk', zei SCP-directeur Kim Putters vorig jaar in *Trouw*. Van de mensen die hun partner verzorgen zegt 15 procent dat nog maximaal een half jaar aan te kunnen.

Het kabinet werkt constant aan plannen om de zorg toekomstbestendig te maken. Vanuit de zorgpraktijk wordt meegedacht. Veel oplossingsrichtingen zijn de revue gepasseerd. Uiteraard nóg meer bevorderen van zelfredzaamheid. Méér technologische vernieuwingen, zoals robots die koffie zetten en tafel dekken. Maar ook het toelaten van meer jonge asielzoekers. Daarnaast wordt in het rapport 'Naar een toekomstig zorgstelsel' aandacht besteed aan het voorkomen van zorg door preventie. Leefstijlaanpassing kan gezondheidswinst opleveren. Het tegengaan van onnodige zorg (overbehandeling) en van administratieve handelingen voeg ik graag aan de agenda toe.¹

GEMEENSCHAP

Eén ding is duidelijk. We kunnen de oplossing niet alleen uit 'Den Haag' verwachten. De vraag van een Afrikaan intrigeert: 'Klopt het echt dat jullie oude mensen in speciale huizen stoppen?' In zeker opzicht is de overheid onderdeel van het probleem in plaats van onderdeel van de oplossing. Het sociale levensterrein behoort namelijk tot het zogenoemde 'voorpolitieke', dat gefundeerd is op familiebanden, geloof, traditie en onderlinge gemeenschap. Dit terrein behoort niet primair aan de overheid, maar aan de sa-

In 2013 sprak de koning in zijn troonrede over de noodzaak onze verzorgingsstaat te veranderen in een participatiemaatschappij. We zijn inmiddels ruim zes jaar verder, maar nog weinig opgeschoten.

menleving zelf. Die principiële gedachte verdient herwaardering en moet leiden tot een herverkaveling van verantwoordelijkheden voor elkaar.

We kijken gespannen naar nieuwe mogelijkheden in wetenschap en techniek. Maar terwijl die onze oplossingsmogelijkheden vergroten, neemt de zorgvraag door de extra kennis alleen maar toe. Het lijkt erop dat we daarbij bij alles wat afwijkt van wat wij tot standaard verheven hebben, in de zorg of hulpverlening willen betrekken. Drukke kinderen krijgen een label opgeplakt en een rugzak mee naar school. De remedie voor eenzaamheid bij ouderen is meer persoonsgerichte, professionele zorg in het verpleeghuis of de dagbesteding.

PERVERS

Te weinig mensen vragen zich af of deze visie op de samenleving en deze inrichting van de maatschappij wel zo gezond is. Studies tonen dat nergens in de wereld zoveel ouderen professionele zorg nodig hebben als in Nederland en België. Ruim 42 procent van de Nederlanders heeft een psychische aandoening. Maakt ons systeem niet ziek en schreeuwt onze maatschappij niet om aandacht? De enorme welvaartsstaat waar alles met geld te koop is, legt een immense druk op de samenleving. Druk om te presteren. Druk om maximaal geld te verdienen. Door deze druk

is er weinig tijd om samen te leven. Aandacht voor elkaar schiet er zomaar bij in.

Als de vraag gesteld wordt wie er zorgt in de toekomst, moeten we dan niet zeggen: Wij?! Wij zorgen voor onze kinderen en als kinderen zorgen we voor onze ouders. Professionele zorg is goed en van hoog niveau als dat nodig is. Zorg vervangt liefdevolle relaties echter niet. Ook vanuit cliëntperspectief is die relatie van groot belang voor de waarde en betekenis die wordt gegeven aan het eigen leven. Onze maatschappij heeft dringend behoefte aan aandacht en tijd voor liefdevolle geborgenheid.

Aan het begin van deze kabinetsperiode kwam er twee miljard euro extra voor ouderenzorg beschikbaar. Geld om eenzame ouderen meer zorg en aandacht te geven. Een nobele doelstelling, maar wel een keuze. Dit geld had ook besteed kunnen worden aan fiscale maatregelen om mantelzorg meer te faciliteren en financieel te waarderen. Waardoor er minder werk door professionals in de zorg geleverd hoeft te worden. Een samenleving waar er tijd is om het gewone leven samen te beleven is een gezonde samenleving. In zo'n samenleving is minder professionele zorg nodig. Net zoals overal in de wereld zijn onze ouderen en jongeren geen probleem. Van onze ouderen en onze jongeren houden we. De maximale oriëntatie op het welvaartsperspectief en de maakbaarheid van het absolute geluk leiden ons af van het werkelijke probleem: Hebben we nog voldoende oog voor het zorg-

De maximale oriëntatie op het welvaartsperspectief en de maakbaarheid van het absolute geluk leiden ons af van het werkelijke probleem: Hebben we nog voldoende oog voor het zorgdragen voor elkaar?

dragen voor elkaar? Zijn we bereid voor het welzijn van onze naasten ons individuele geluk op het tweede plan te zetten? Zijn we bereid het niet bij goede bedoelingen te houden, maar een echte mentaliteitsverandering teweeg te brengen?

CULTUURVERANDERING NODIG

Is dit geen luchtfietserij? Kan onze samenleving dit opbrengen? Familiebanden zijn een rekbaar en breekbaar begrip geworden. De cijfers over gebroken gezinnen zijn deprimerend. Als de overheid niet zorgt, is het risico reëel dat niemand het doet. Dit probleem onderschat ik niet. Het is echter nodig om expliciet te benoemen dat we te maken hebben met een cultureel probleem, waaraan de overheid zich vertilt. Dat probleem gaat zich ook steeds meer langs financiële lijnen voltrekken: mensen met en mensen zonder geld. Dit leidt tot een groeiende tweedeling in de zorg. Het is hoog tijd om de noodzaak van een cultuurverandering onder ogen te zien. Die begint bij uzelf.

NOTEN

¹ *Wat is je leven je waard?*, Guido-lezing 2016, prof.dr. J.J. Polder

Beeld ANP/Jan Boeve

Nu de Europese economie in een crisis verkeert, dringt de vraag zich sterker op hoe het verder moet met de Economische en Monetaire Unie. Kan deze in stand blijven en wat gaat dat kosten? Wat is verstandig beleid en doet de Europese Centrale Bank de goede dingen? Over de crisis en de toekomst van de euro gaan we in gesprek met prof. dr. L.H. Hoogduin, hoogleraar economie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Jan Schippers, directeur WI-SGP

'We kunnen niet op dezelfde voet verdergaan'

Interview met prof. dr. Lex Hoogduin over de gevolgen van de crisis voor de euro en de economie

Terwijl eind vorig jaar de economische perspectieven zeer rooskleurig waren, beleven we op dit moment een van de ernstigste crises sinds de Tweede Wereldoorlog. Dat werd ook gezegd van de vorige crisis in de jaren 2008-2013. Is er verschil?

De huidige crisis is evident anders dan de vorige. Er is sprake van een pandemie die een forse impact heeft op de economie. Door de uitbraak van het coronavirus kwamen gezondheids-

zorgsystemen onder grote druk te staan. In sommige landen dreigden ze zelfs onderuit te gaan. Overheden troffen ingrijpende maatregelen, zoals een *lockdown*. Daardoor kreeg de coronacrisis ook grote gevolgen voor de economie. Deze crisis treft vooral sectoren waar menselijk contact een grote rol speelt, zoals horeca, sport en reisbranche. De omzet van veel bedrijven en het inkomen van veel mensen dalen plots of vallen zelfs helemaal weg. Dit noopt

Een effect van de coronacrisis is dat de gebrekkige uitgangspositie van diverse landen nu onmiskenbaar aan het licht komt.

de overheid ertoe om snel alles uit de kast te trekken om bedrijven en mensen te steunen zodat zij toch geld binnenkrijgen.

De crisis die we nu meemaken is dus veroorzaakt door een schok van buiten de economie. In 2008 kwam die meer van binnenuit, vanuit de financiële sector.

Inderdaad, in 2008 begon de crisis in de financiële sector. Daarna is die overgeslagen naar andere sectoren. Maar bij elke crisis kun je de vraag stellen of het een schok van buiten, een onverwachte gebeurtenis is, dan wel een gevolg van jarenlang verkeerd beleid. Bij de crisis in 2008 en die in 1929 werd die vraag terecht gesteld. Hoewel bij de coronacrisis de oorzaak duidelijk van buiten de economie komt, moet je dat toch nuanceren. Want een feit is dat diverse landen aan het begin van deze crisis nog steeds problematisch hoge schulden hadden. Hun uitgangspositie had beter kunnen zijn als er in de afgelopen jaren een ander beleid was gevoerd, dat had geresulteerd in grotere buffers. Daarmee hadden ze de eerste klappen beter kunnen opvangen. Bij veel Europese banken zijn de financiële buffers wel verbeterd in de afgelopen jaren, maar ook daar kun je niet zeggen dat zij er in het algemeen ijzersterk voorstonden bij het begin van de coronacrisis.

Is het effect van een economische crisis ingrijpender bij hogere schulden?

Een effect van de coronacrisis is dat de gebrekkige uitgangspositie van diverse landen nu on-

miskenbaar aan het licht komt. Nationale overheden moeten nu alle zeilen bijzetten en maatregelen treffen, maar sommigen missen ten enenmale voldoende reserves om dat enige tijd vol te houden. Voor Nederland ligt dat anders, omdat in ons land de overheidsfinanciën begin dit jaar wel op orde waren: de schuld bedroeg 48% van het bbp; er was een overschot op de overheidsbegroting en de werkloosheid was heel erg laag. Bij elkaar genomen geeft dat een gunstige uitgangspositie. We kunnen allemaal vaststellen dat dit voor een rijtje landen van de eurozone helaas niet het geval is. Zij moeten nu reserves aanspreken waar ze in feite niet over beschikken.

Hadden deze landen, zoals Italië, België, Spanje, Frankrijk en anderen, de afgelopen jaren helemaal geen mogelijkheden om meer buffers te vormen? En waar ligt dat aan?

Daar stel je een moeilijke vraag. Want het lijkt mij niet productief om een discussie te beginnen of regeringen door nalatigheid of anderszins schuld hebben aan de situatie waarin ze nu zijn beland. Daar help je niemand verder mee. Je kunt wel de feiten constateren. Nogal wat lidstaten hebben een staatsschuld die (ver) boven de norm van 60% bbp ligt die in het EU-verdrag is vastgelegd. Bovendien is de afspraak gemaakt dat alle EU-lidstaten in twintig jaar tijd stapsgewijs de schuld moeten terugbrengen onder dat niveau.

Maar was het dan politieke onwil of economisch onvermogen van deze landen?

Ook deze vraag vind ik niet zo interessant. Van Italië kun je zeggen dat het land in economisch opzicht niet heeft kunnen floreren in de eurozone. En dan druk ik mij eufemistisch uit. Voor de Italianen zelf is dat een hard gelag. Zij beseffen natuurlijk ook wel dat het niet eindeloos zo kan doorgaan.

Mijn punt is dat je als EMU-landen niet met de vinger naar elkaar moet wijzen, omdat die hoge staatsschulden een blok aan het been zijn voor de eurozone als geheel. Ze vormen voor ons allemaal een risico, een tikkende tijdbom. De ECB houdt nu de rente op een zeer laag niveau en koopt miljarden aan staatsobligaties op. Daardoor explodeert de tijdbom niet. Maar het eind van het ECB-opkoopprogramma is nog lang niet in zicht. Als econoom weet je dat zolang de rente lager is dan de groeivoet van de economie, een staatsschuld houdbaar is. Maar als de groeivoet zakt en de rente stijgt, kan de ECB de zaak niet langer onder controle houden.

Kunt u dit voor lezers die niet in het monetaire vak thuis zijn met een beeld verduidelijken?

Jawel. Dan denk ik aan een bal die je onder water probeert te houden. Bij een grotere bal wordt die opwaartse druk groter. De vraag is dus hoe lang je het volhoudt om die bal naar beneden te duwen. De opwaartse druk kan op een gegeven moment te groot worden.

De ECB is opgericht met als doel om de prijsstabiliteit te bewaken. De geldontwaarding moet idealiter dicht bij nul liggen. De inflatie mag niet boven de 2% per jaar uitstijgen. Het belangrijkste instrument daarvoor is het rentetarief, dat zo gekozen moet worden dat daardoor de prijsstabiliteit wordt bevorderd op middellange termijn. In de huidige omstandigheden moet je vaststellen dat de ECB feitelijk niet kan functioneren zoals in het Europese verdrag is bedoeld. De ECB is nu alleen maar bezig om de rente zo laag mogelijk te houden.

Dat moet zij doen omdat die schulden al groot zijn en door de coronacrisis nog verder zullen toenemen. Daarmee is tegelijk gezegd dat die hoge staatsschulden van Italië, België, Griekenland en diverse andere lidstaten ook ons probleem zijn.

Mijn punt is dat je als EMU-landen niet met de vinger naar elkaar moet wijzen, omdat die hoge staatsschulden een blok aan het been zijn voor de eurozone als geheel. Ze vormen voor ons allemaal een risico, een tikkende tijdbom.

De staatsschulden worden alsmaar groter. Waar eindigt dat?

Op welk niveau de staatsschulden uiteindelijk uitkomen, weten we niet. Er kan maar zo een nieuwe *lockdown* nodig zijn in een of meer landen van de eurozone. En als nieuwe steunmaatregelen nodig zijn, loopt de schuld nog verder op. Voor wat het waard is, er zijn ramingen van de Europese Commissie die aangeven dat de Italiaanse overheidsschuld naar 160% bbp stijgt; die van Griekenland naar 200% bbp; Portugal 130% bbp; Spanje en Frankrijk gaan beide naar 120% bbp. Voor de eurozone als geheel wordt 100% bbp aan staatsschuld verwacht. Dat is veel te hoog.

Het sein 'brand meester' kunnen we nog niet geven, omdat het virus niet onder controle is. Hoe we er na de crisis precies voor staan, kan ik niet zeggen. Wel zal het grote vraagstuk dan zijn: hoe verminderen we die hoge schulden en op welke manier gaan we buffers vormen? Dat geldt overigens niet alleen voor overheidsschulden. Ook banken verlenen kredieten en al die private schulden moeten ook worden afgelost. Anders gezegd: hoe betalen we met z'n allen de rekening van de crisis die we nu aan het parkeren zijn, waarvan we de betaling uitstellen naar later. Kun je die uitsmeren over de tijd?

Als je tot een muntunie besluit, dan zijn er wel economische en monetaire randvoorwaarden waar je als land niet naar believeen mee kunt marchanderen. Dan ondergraaf je de muntunie die je wilt realiseren.

Er zijn politici die zeggen: doe niet zo moeilijk over die schulden, want met stimuleringsbeleid kunnen overheden de economische groei aanslingeren.

We moeten ons realiseren dat die hoge overheidsschulden als een molensteen aan onze nek hangen. Want ze belemmeren duurzaam economisch herstel. Met wat overheidsmaatregelen kan de economische groei inderdaad even opflakkeren, maar onderliggend moeten de bedrijven en burgers de middelen opbrengen om die schulden te gaan aflossen, waardoor de groei weer zal stagneren. Je moet dus dat schuldenprobleem aanpakken, zowel de publieke staatschuld als de private schulden bij bedrijven en burgers in de vorm van kredieten en hypotheeken. Anders kom je in een doodlopende steeg terecht waar je geen kant meer uit kunt.

ECB-directielid Tommaso Padoa-Schioppa stelde in 2010 dat het niet de markten zijn, maar dat het de politiek is die de euro kan maken of breken.

De Europese integratie heeft onmiskenbaar een politiek karakter. Het gaat om verschillende landen die een verdrag sluiten om nauw met elkaar samen te werken en deels ook gezamenlijk hun beleid vaststellen en uitvoeren. Maar dat betekent niet dat de wereld volledig maakbaar is. Er zijn economische randvoorwaarden waar je re-

kening mee moet houden. Niet alles wat de politiek wil, kan zo maar, dus zonder voorwaarden. Dit is ook de achtergrond van de convergentiecriteria in de Europese verdragen. Dit zijn normen waar landen zich bij de vorming van de muntunie aan moeten houden. Iemand als André Szász (1932-2017), destijds directeur van De Nederlandsche Bank, heeft altijd benadrukt dat het een politieke beslissing is om de EMU te vormen. Over dat besluit gaan de centrale banken niet. Maar als je tot een muntunie besluit, dan zijn er wel economische en monetaire randvoorwaarden waar je als land niet naar believeen mee kunt marchanderen. Dan ondergraaf je de muntunie die je wilt realiseren.

Kunt u dit in beeldende taal zeggen?

Iemand die graag wil vliegen, moet wel rekening houden met de wet van de zwaartekracht. Je kunt wel met je armen wapperen als je van een toren afspringt, maar iedereen weet dat je dan gaat vallen, ook al roep je nog zo hard dat je aan het vliegen bent.

Indertijd waren vooral Duitsland en Nederland erop gebrand om belangrijke voorwaarden in het verdrag te verankeren, zoals de onafhankelijkheid van de centrale bank, de *no bail out* clausule (landen nemen geen staatsschulden van elkaar over), het verbod op monetaire financiering (geen 'gratis' geld bijdrukken), regels voor de omvang van begrotingstekorten (max. 3% bbp) en staatsschulden (max. 60% bbp). Terugkijkend op de afgelopen twee decennia denk ik dat die verdragsbepalingen niet hebben verhinderd dat we daar zijn uitgekomen waar we nu staan.

Wanneer is het misgegaan?

Tot en met de vorige crisis opereerde de ECB keurig volgens de doelstelling. Maar in 2009 en 2010 werden grote scheuren in de eurozone

zichtbaar. In Griekenland ging het duidelijk mis, maar ook bij andere landen in de eurozone was het al lang helder dat ze zich nauwelijks of zelfs helemaal niet aan de afspraken in het Stabiliteits- en Groeipact hielden. Dat bleef overigens niet onopgemerkt in al die jaren, maar de markt strafte het niet af. Juist dat veranderde tijdens de vorige crisis. De grote verschillen tussen de eurolanden in uitgangsposities en economische aanpassingsmogelijkheden kwamen toen genadeloos aan het licht.

Daarna is men er niet in geslaagd om de verschillen en vooral het oplopen van de staatschulden te keren en naar gematigde proporties terug te brengen. De ECB koos ervoor om steeds verdergaande maatregelen te nemen die erop gericht waren om de euro overeind te houden. Daarvoor werd het Europees Stabiliteits-Mechanisme (ESM) in het leven geroepen. Op basis van een foute diagnose is toen de conclusie getrokken dat de Europese Unie verder moest integreren om de muntunie in de benen te houden. De politici hadden tot een andere slotsom moeten komen, namelijk: als de crisis voorbij is, gaan alle EMU-landen serieus hun huiswerk maken om te voldoen aan de logische randvoorwaarden voor een stabiele monetaire unie.

De Europese Commissie wilde de Europese economie en de muntunie "schokbestendiger" maken. Dat was een wens die al in de jaren 1990 breed weerklonk.

Wellicht heeft deze wens een rol gespeeld bij de foute diagnose. Maar in 2008 was er geen sprake van een zogenoemde 'asymmetrische schok' die verschillend voor de EMU-landen uitpakte. Nee, er waren grote verschillen in aanpassingsvermogen tussen de EMU-landen. En dáár had iets aan gedaan moeten worden. In de jaren voor 2008 werd wereldwijd een te ruim monetair beleid gevoerd. Dat was dus niet eens een

Op basis van een foute diagnose is de conclusie getrokken dat de Europese Unie verder moest integreren om de muntunie in de benen te houden.

euro-probleem. Wel bleek toen dat de EMU-landen sterk verschilden in het aanpassingsvermogen om zo'n crisis op te vangen.

Een crisis kun je ook zien als een testcase voor de euro.

Je kan het nog positiever bekijken. Stel dat we in de jaren 1990 over een glazen bol hadden beschikt waarin we konden zien dat in 2008 de wereld in de grootste economische crisis in vredes-tijd sinds de jaren 1930 zou belanden. Dan waren we uiteraard heel benieuwd geweest: hoe gaat dat uitpakken? Wat betekent dat voor de euro? Eigenlijk weet ik wel zeker dat iemand met een kritische instelling toen de voorspelling had gedaan dat zo'n crisis het einde van de euro kon betekenen. In die zin heeft de politieke wil in de achterliggende jaren wel een belangrijke rol gespeeld bij het overeind houden van de muntunie. Nog steeds is die politieke wil er. Frankrijk en Duitsland, twee belangrijke deelnemers, tonen geen enkele ambitie om de euro te ontmantelen.

Na 2012 heeft men gezegd: de EMU is niet af, we moeten die uitbreiden met risicodeling. Maar ik zie het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM) als een crisisinstrument. Tijdens een crisis kun je zeggen: nood breekt wet, we moeten de problemen op een onorthodoxe manier oplossen. Maar wanneer de crisis voorbij is, moet je weer terug naar de normale situatie en je aan de bestaande kaders houden. Ik trek de vergelijking met het Europees Wisselkoers Mechanisme. Dat

Het coronavirus veroorzaakt nu een plotselinge schok. En de reactie lijkt nu sterk op die van 2010: men kiest wederom voor de vlucht naar voren.

kwam in grote problemen begin jaren 1990. Toen heeft men de kaders sterk verruimd, waardoor er tijdelijk praktisch sprake was van vrije wisselkoersen. Later is het wisselkoersmechanisme weer hersteld en in de aanloop naar de vorming van de EMU was dat ook zondermeer noodzakelijk. Welnu, dit had in 2010 ook moeten gebeuren. Er is toen geen exit afgesproken, geen beëindiging van het ESM, geen programma voor economische en monetaire convergentie. Een misser. Het coronavirus veroorzaakt nu een plotselinge schok. En de reactie lijkt nu sterk op die van 2010: men kiest wederom voor de vlucht naar voren.

Is die vlucht naar voren risicovol?

Doordat de ECB zo enorm veel staatsobligaties opkoopt, kan er een moment optreden dat de inflatie gaat oplopen. Volgens de afspraken in het EU-verdrag heeft de ECB dan geen andere keuze dan het verhogen van de rente. Wanneer de ECB dat niet wil, omdat daardoor de overheidsschulden onhoudbaar worden - de landen met hoge schulden kunnen bij een hogere rente immers niet meer aan hun verplichtingen voldoen - dan voldoet de ECB niet aan de doelstelling om de prijsstabiliteit te bevorderen. Dus de ECB zit helemaal klem.

Waarom is die vlucht naar voren zo problematisch?

Eerlijkheidshalve moeten we vaststellen dat de EMU-landen en de ECB inmiddels aangelopen

zijn tegen de grenzen van wat de Europese verdragen toestaan. Het Verdrag is in feite al her en der opgerekt. Je mag er toch van uit gaan dat als je iets in het Verdrag verankert, dat dit ook wordt nageleefd en gehandhaafd, desnoods via de rechter? We doen nu dingen die evident niet stroken met de geest van wat in het verdrag staat.

Wat kunnen we daarvan leren?

Verwacht niet alles van mooie, plechtige statements in verdragen. Maar nog belangrijker vind ik dit: buiten de lijnen van het verdrag gaan kleuren of dingen doen die haaks staan op de bepalingen daarvan, valt democratisch niet te legitimeren. Het irriteert mij dat er zo'n stiekeme, verborgen vlucht naar voren gaande is, zonder dat daarover de burgers worden geïnformeerd, laat staan dat kiezers daarvoor worden geraadpleegd. De verdragsbepalingen worden eerst opgerekt en daarna aan de kant geschoven. Dan gaat de Europese Unie haar democratische legitimiteit toch verliezen?

Wat zou de Europese Centrale Bank moeten doen?

Volgens het verdrag moet de ECB de prijsstabiliteit nastreven en bevorderen. Er staat niet dat de ECB moet streven naar een inflatiedoelstelling van 1,8 of 1,9%. Daar is de ECB onder leiding van Mario Draghi naar toe bewogen. Bovendien blijkt het beleid van de ECB op dit punt ineffectief. In de ECB-modellen wordt de inflatie systematisch overschat. Provocerend kun je stellen dat de ECB niet goed begrijpt waardoor de inflatie wordt aangewakkerd of afgeremd. Om hun beleid uit te voeren, kopen ze staatsschuldpapier op en pompen ze miljarden euro's in de economie. Met allerlei potentiële neveneffecten. Denk ook aan het Nederlandse pensioenstelsel dat kraakt en piept door de lage rentestand.

Mijn grote bezwaar tegen deze strategie van de ECB is dat je – bij wijze van spreken – de complexe economieën van alle lidstaten niet aan één touwtje hebt. Het gaat om 350 miljoen consumenten en zeer veel bedrijven. De pretentie dat je de prijzen tot op één-tiende procent nauwkeurig kunt beheersen is misplaatst. De uitkomst is dat we qua prijsstabiliteit al een tijdlang tussen de 1 à 1,5% procent fluctueren. Dat is niet eens zo'n slechte uitkomst. Is het wel verstandig om een hogere inflatie te willen? De koopkracht in heel veel landen staat al onder druk. Als je de prijzen gaat opjagen door de inflatie aan te wakkeren, lijkt mij dat uiterst risicovol. Ik zou graag zien dat de ECB zich houdt aan de oude wijsheid van artsen: *first do no harm* – breng vooral geen schade toe!

Wat zou er nu moeten gebeuren?

Zodra de coronacrisis onder controle is, moet er een oplossing komen voor de dreigende en deels ook feitelijke onhoudbaarheid van de schulden. Vermoedelijk kunnen we na de coronacrisis vaststellen dat een rijtje Europese landen een veel te hoge schuld heeft opgebouwd.

Is het verstandiger voor Nederland om de eurozone te verlaten?

Wanneer Nederland uit de eurozone stapt of nog verdergaand, de EU verlaat, dan hebben we nog steeds vorderingen op Italië, Spanje, Frankrijk en andere EU-lidstaten. Die schuldenopbouw gaat Nederland geld kosten als ze onhoudbaar blijkt. Dat is onvermijdelijk, ongeacht of Nederland wel of niet in de eurozone of in de Europese Unie blijft.

Wat heeft dan prioriteit?

De absolute prioriteit is het onschadelijk maken van de tikkende tijdbommen. Dit zullen de Europese landen moeten combineren met nieuwe

De Europese politici die meer integratie nastreven, zullen hoe dan ook een geloofwaardig beleid moeten ontwikkelen dat voorziet in een serieuze schuldenreductie.

afspraken over de vraag hoe je met elkaar samenwerkt in het verband van de Europese Unie en welke randvoorwaarden we gaan naleven in het verband van de eurozone. Die nieuwe afspraken zijn deels politiek van aard. Vinden we het verstandig om in de sterk gepolariseerde wereld een hecht economisch en monetair verband te vormen? Dat is een vraag voor politici.

Maar hierover zijn politici het fundamenteel oneens...

Dat klopt. Maar grofweg tekenen zich twee hoofdrichtingen af. Een deel streeft in feite een Europese Politieke Unie na. Maar politici dienen zich daarbij wel te realiseren dat die wens niet gerealiseerd kan worden zonder de schuldenproblematiek aan te pakken. Gaan we die schulden wel of niet samenvoegen? Men zal het ESM willen uitbouwen tot een budgettaire unie. Maar dan wordt de vraag nog urgenter: hoe gaan we die torenhoge schulden verminderen? Want een schuldniveau van 100% bbp is gewoon veel te hoog. Dus de Europese politici die meer integratie nastreven, zullen hoe dan ook een geloofwaardig beleid moeten ontwikkelen dat voorziet in een serieuze schuldenreductie. Alleen dan krijgt de ECB enige ruimte om, wanneer dat nodig is, de rente te kunnen verhogen.

En de andere hoofdrichting?

Het alternatief voor een politieke en budgettaire unie is een flexibele Europese Unie, een samen-

Op basis van de lessen van de afgelopen twintig jaar ben ik wat huiverig geworden voor de vorming van een politieke en budgettaire unie.

werkingsverband van min of meer soevereine landen. Daar horen ook nieuwe afspraken bij, zoals het serieus gaan nemen van de *no bail out* clause. Elk land moet z'n eigen broek ophouden. Daar hoort bij dat het ESM wordt afgeschaft. In dit scenario is schuldreductie eveneens een belangrijk vraagstuk, waarbij de sterkere landen de zwakkere moeten helpen. Tegelijk is een beleidsprogramma nodig dat voorziet in structurele hervormingen, om de zwakkere economieën concurrentiekrachtiger te maken. Vaak zijn ook hervormingen van het bestuur nodig. Denk bijvoorbeeld aan Italië waar mijns inziens eerder sprake is van bestuurlijke zwakte dan van economische kwetsbaarheid. Bezuinigingen zullen onvermijdelijk zijn. Maar daar staat dan steun van de rijkere Europese landen tegenover.

Wat als EMU-lidstaten onverhoopt toch in de problemen komen?

Landen die alsnog in de problemen komen, kunnen voor steun niet langer aankloppen bij de Europese Commissie of de Europese Centrale Bank. In dit scenario zullen ze meteen naar het Internationaal Monetair Fonds (IMF) in Washington moeten gaan, om tot een hervorming en schuldsanering te komen. Zolang het IMF van oordeel is dat een land een houdbare schuld heeft, kan het land binnen de eurozone blijven. Maar wanneer het IMF meent dat de schuldpositie onhoudbaar is, dan moet dat land uit de eurozone stappen. Dat geeft zo'n land

meer mogelijkheden om de schuld te herstructureren.

Flexibilisering betekent ook dat landen de mogelijkheid krijgen om uit de eurozone te stappen en tegelijk lid te blijven van de Europese Unie. Het Verdrag van Maastricht bood deze *opt-out* alleen aan Denemarken en het Verenigd Koninkrijk. Als land werk je samen met andere Europese landen alleen op die punten waarop je dat wenst.

Welke variant is te verkiezen?

Op basis van de lessen van de afgelopen twintig jaar ben ik wat huiverig geworden voor de vorming van een politieke en budgettaire unie. We moeten ons realiseren dat een dergelijke unie sterk gedomineerd gaat worden door de zuidelijke lidstaten. Dat zal resulteren in een eurozone met een zwakkere economie, hoge schulden, hoge inflatie en een instabieler, relatief lage groei. Misschien worden we gepaaid met een eerste Europese Minister van Financiën uit Nederland, net zoals Duisenberg de eerste ECB-president werd. Maar de tweede zal het zeker niet zijn!

Waar ik niet gerust op ben, is dat na de Brexit de EU steeds meer in de richting tendeert van een 'fort Europa' waarbij aan de Europese buitengrenzen de handel wordt belemmerd met het oog op de bescherming van zwakkere ondernemingen binnen de EU. Dit protectionisme is niet goed voor een sterke economie.

Mijn inschatting is dat de hoofdstroom in de Europese politiek opteert voor een politieke unie.

Is politieke en economische integratie nodig voor onze veiligheid? Ben je bereid om de risico's hiervan te nemen? Daar moet je heel goed over nadenken alvorens je in zo'n politieke unie stapt. Het risico op permanente transfers is niet

ondenkbaar. En dat kan op heel veel geld uitdraaien. Ik ben zondermeer de mening toegedaan dat je zo'n vraag met ingrijpende gevolgen eerst moet voorleggen aan de bevolking.

Negeren de Europese eenheidsstrevens niet teveel de culturele en mentaliteitsverschillen tussen Noord en Zuid-Europa? Cultuur, economie en politiek hangen toch met elkaar samen?

Ja en het lijkt mij daarom verstandig om na het falende beleid van de afgelopen twintig jaar niet op dezelfde voet verder te gaan. Extra condities zijn zeker nodig. Maar wees ook realistisch: het valt niet te verwachten dat Italië een schuld van 160 % bbp zonder steun van andere landen binnen afzienbare termijn gaat afbouwen. Eigenlijk zou Nederland moeten zeggen: laten we het na

Het lijkt mij verstandig om na het falende beleid van de afgelopen twintig jaar niet op dezelfde voet verder te gaan. Extra condities zijn zeker nodig.

deze crisis nog één keer proberen met elkaar. Het kan zijn dat op termijn weer blijkt dat het toch niet werkt. In dat geval willen we als Nederlanders uit de eurozone kunnen stappen. Zo'n exit-procedure moet wel op een goede manier in het Verdrag worden vastgelegd, om Brexit-taferelen te voorkomen. Waar ik aan hecht, is een eerlijke bespreking in een publiek debat. Onmisbaar voor voldoende draagvlak.

VAN LAAR REKLAME | GROOT FORMAAT PRINTS

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

- | Autobelettering | Reklameborden | Gevelreklame |
- | Lichtreklame | Bouwborden | Drukwerk | Reklamezuilen |
- | Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints |
- | Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggenmasten |

VAN LAAR
REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
(T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
(E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

Waar ligt in tijden van nationale crisis het primaat? Bij de politiek of bij de wetenschap? Het kabinet Rutte-IV dicht de wetenschap een leidende rol toe. Hoe werkt dat in de praktijk? Leidt dit ook tot een goede aanpak van de coronacrisis? Aan de hand van inzichten van gereformeerde staatkunde volgt hier een kritische beschouwing.

Hans van de Breevaart, redactielid

De rol van politiek in crisistijd

Gereformeerde theorie getoetst aan de coronapraktijk

‘Onacceptabel’, zo vond de hoofdredactie van het *Reformatorisch Dagblad* (RD). Donald Trump had in het openbaar een advies van zijn topadviseur medische zaken, Anthony Fauci, bekritiseerd. ‘Juist in een land waar tot nu toe de meeste coronadoden zijn gevallen is het van groot belang dat de aanbevelingen van experts serieus neemt,’ zo waren Steef de Bruin en de zijnen stellig van mening. ‘De openlijke ruzie tussen Trump en de gouverneurs van diverse staten over de lockdown-maatregelen droeg ook niet bepaald bij aan een geloofwaardige uitstraling

richting het Amerikaanse volk,’ zo voegden zij daaraan toe.¹

Dit commentaar is opvallend. Vooral als we bedenken dat in de VS inderdaad de meeste coronadoden zijn gevallen, maar dat Nederland, met de cijfers van het CBS uitgedrukt als percentage van de totale bevolking, minstens dubbel zoveel doden te betreuren heeft.

VRAGEN

Maar voor een goede analyse van het functioneren van de politiek in dit verband dienen aller-

De vraag is namelijk waar in tijden van nationale crisis het primaat ligt: bij de politiek of bij de wetenschap?

eerst een aantal andere zaken onder ogen te worden gezien. De vraag is namelijk waar in tijden van nationale crisis het primaat ligt: bij de politiek of bij de wetenschap? Volgens Rutte, althans in zijn allerwegen bewonderde TV-rede van 16 maart jongstleden, dienden daarbij inderdaad de inzichten van wetenschappelijke experts leidend te zijn. Dat roept een andere vraag op, namelijk hoe de daaruit voortvloeiende samenwerking tussen politiek en wetenschap die wij 'technocratie' plegen te noemen, in de praktijk heeft uitgewerkt. Heeft die, naast tijdelijke rust, ons ook de juiste oplossingen gebracht. Of was het eerder zo dat ze de crisis heeft verergerd?

Pas wanneer deze vragen beantwoord zijn, kan met iets meer zekerheid worden vastgesteld wiens optreden plausibeler was: dat van Trump, of dat van Rutte?

Gelukkig waren er gaandeweg de crisis ook enkele commentaren in het RD die wat kritischer waren over laatstgenoemde, en warempel ook wat lichtpunten zegen in de benadering van de Amerikaanse president. Onderstaand artikel pretendeert allerm minst een definitief oordeel te kunnen geven over het beleid van onze minister-president te geven. De sombere conclusies die ik vooralsnog denk te moeten trekken, dienen dan ook eerder gezien te worden als een aanzet tot verdere discussie.

DE OPKOMST VAN DE TECHNOCRATIE...

In *De crisis der humanistische staatsleer* kritiseerde de neocalvinist Herman Dooyeweerd de

moderne neiging om de complexe werkelijkheid tot een leidend principe terug te voeren, en daaraan het primaat toe te kennen boven andere aspecten van diezelfde werkelijkheid.

Die neiging zag hij vooral aanwezig bij socialisten, liberalen en wat we tegenwoordig links-liberalen zouden noemen. Voor hen is dat wat zij 'de wetenschap' noemen, normatief. Iets is alleen waar wanneer het ook wetenschappelijk kan worden vastgesteld. En politiek is slechts legitiem wanneer ze zich laat leiden door wetenschappelijke inzichten. Zo presenteerde Karl Marx zijn revolutionaire ideeën als een wetenschappelijke theorie over economische noodwendigheden, en vergeleek Max Weber politiek met het runnen van een bedrijf.² En zo zien we ook later Herbert Marcuse zijn politieke programma baseren op sociologische wetmatigheden. Geïnspireerd door dergelijke ideeën was men ook in ons land men van mening dat de politiek er was om maatschappelijke veranderingen planmatig vorm te geven, zo concludeerde de linkse socioloog Jan-Willem Duyvendak. En terecht, zo was zijn overtuiging.³

Een dergelijke visie op het primaat van de wetenschap heeft geleid tot wat we tegenwoordig 'technocratische politiek' noemen. Daarin is de bureaucratie niet langer dienstbaar aan de politiek, en vormt de technologie niet langer een maatschappelijk fenomeen met een eigen autonomie. In plaats daarvan wordt aan wetenschappelijk-technische expertise op het terrein van politieke beleidsvoornemens een leidende rol toegekend. Niet dat de politiek zich daarbij in het geheel niet meer laat leiden door een eigen ideologie. Maar die ideologie is zodanig vergroeid met bestaande expertise, dat er een allesbeheersende invloed vanuit gaat.⁴

Op die technocratische tendens wijzen tal van tekenen: de reductie van politiek tot bestuur en beheer en een toenemende wisselwerking tus-

sen politiek en bureaucratie; de ontwikkeling van wetgeving in de richting van een beleidsinstrument ten dienste van de uitvoerende macht; en de al vaak gesignaleerde verplaatsing van politieke besluitvorming naar buiten het democratische proces staande technocratische instanties als bureaucratieën, zelfstandige bestuursorganen, geprivatiseerde openbare diensten, rechterlijke instanties, overlegorganen, externe adviseurs en internationale organisaties. En dit hele pakket wordt verkocht met een gelikt verhaal en een gladde presentatie, ingegeven door professionele reclametekstschrijvers en spin doctors.⁵

...ONDANKS BEPERKINGEN WETENSCHAP...

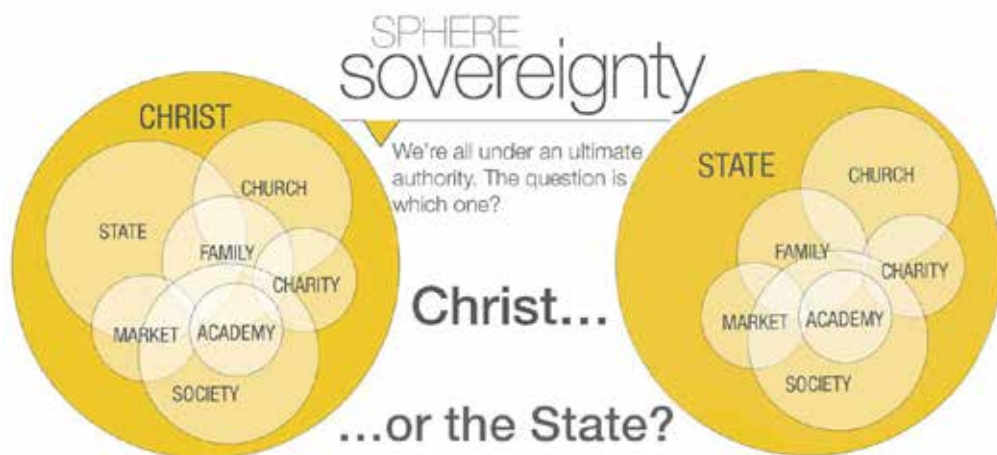
Allereerst dient de vraag gesteld of een leidende rol van wetenschap bij politieke beleidsvorming gerechtvaardigd is wanneer we zien dat haar disciplines vaak met cijfers komen die bij nader inzien minder hard blijken dan vooraf geclaimd. Techniekfilosoof Marc de Vries en stikstofexpert Wim de Vries vatten de beperkingen van de wetenschap aldus samen:⁶

- Ze betreft altijd maar een deel van de werkelijkheid;

- Ze is altijd voorlopig;
- Ze wordt mede bepaald door menselijke en sociale factoren;
- Ze is altijd afhankelijk van vooronderstellingen die niet te bewijzen zijn.

Daarmee is de legitimiteit van wetenschap als menselijke activiteit met een eigen benadering van de werkelijkheid (empirisch-kritisch) en een eigen doel (kennis) niet ontkend. Wel kan oog voor de beperkingen die inherent zijn aan de wetenschap ons gevoelig maken voor het feit dat er andere maatschappelijke kringen en kennisgebieden bestaan die evenzeer aanspraak kunnen maken op een eigen 'soevereiniteit' – aldus Dooyeweerd, in navolging van Abraham Kuyper.⁷

Naast de wetenschap is er het gezin, de kerk, het onderwijs, de markteconomie, welzijnsorganisaties, het maatschappelijk middenveld en de staat. Elk van die domeinen heeft een eigen machtsbereik, dat door andere kringen niet aan eigen belangen mag worden onderworpen, zonder te ontaarden in een dictatuur. Van dat laatste is sprake wanneer de wetenschap wordt ingezet ter ondersteuning van overheidsbeleid op een

wijze die invloed van andere domeinen minimaliseert, zo niet uitsluit. En het wordt nog erger wanneer ook de media zich daarbij gewillig laten inzetten voor de verspreiding van een verpolitiekt wetenschappelijk verhaal. Tegen een dergelijke ontwikkeling verzet de gereformeerde traditie, met name die van neocalvinisten als Kuyper en Dooyeweerd, zich met kracht.

...EN DE EIGEN ROL VAN DE STAAT

In een interview voor het themanummer 'Politiek en wetenschap' van *Zicht* bijna tien jaar geleden, stelde de natuurkundige Robbert Dijkgraaf: 'Politiek bedrijven is een ander metier dan onderzoek doen. Toch zou ik politici willen oproepen om in elk geval de feiten en conclusies van wetenschappelijk onderzoek tot zich te nemen. [...] Het is vervolgens aan hen om daaraan conclusies voor beleid te verbinden.'⁸

Dat klinkt redelijk. Wel is daarbij echter de vraag aan de orde: welk doel dient dat beleid te hebben? Wetenschappelijke kennis kan bij tijd en wijle geraadpleegd worden ter ondersteuning van beleidsvoornemens. Maar ze kan nooit leidend zijn, laat staan dat haar het alleenrecht op beleidsvorming toekomt. Dat was ook waarom Trump zijn topviroloog terecht wees toen deze voor het oog van de wereld op de stoel van de beleidsmaker ging zitten.

De overheid heeft vóór alles de roeping recht te doen. In navolging van Dooyeweerd gaat het dan om het waarborgen van het recht op bescherming van leven, vrijheid en bescherming van privé-eigendom, alsmede het ondersteunen van de onderlinge solidariteit tussen burgers. Wanneer die roeping als zodanig niet langer ervaren wordt, verandert iedere staat door zijn monopolie op de zwaarmacht in een roversbende die de soevereiniteit van andere kringen in de samenleving niet langer respecteert.

Inderdaad kan wetenschap hierbij niet meer dan

Vooraf in tijden van crisis heeft de overheid een uitdaging om het recht op leven, vrijheid en eigendom te waarborgen.

een bijrol spelen. Bij de vaststelling van wetten en het daarop gebaseerde overheidsbeleid spelen ook morele overwegingen. Daarnaast dienen private belangen zorgvuldig te worden afgewogen tegen het algemeen belang.

Daarbij is het vanuit christelijk perspectief, anders dan voor neoliberalen, niet de taak van de overheid om eindeloos economische groei te realiseren, noch om het creëren van een door allen gedeelde ideologie of geloofsovertuiging. Wat ze wel moet doen, zo was Dooyeweerd van mening, is ruimte scheppen waarbinnen individuele burgers en een grote diversiteit aan maatschappelijke verbanden in vrede met elkaar samenleven, samenwerken en elkaar tot steun kunnen zijn.⁹

Vooraf in tijden van crisis heeft de overheid een uitdaging om het recht op leven, vrijheid en eigendom te waarborgen. Ook de waarde van de solidariteit kan daarbij onder druk komen te staan. Niet alleen maar omdat particuliere belangen vaak strijdig zijn met het algemeen belang, maar ook omdat het recht op leven strijdig kan zijn met het recht op vrijheid.

Zo kan inderdaad een vrijheidsbeperkende maatregel als een lockdown gerechtvaardigd zijn om de verspreiding van een virus tegen te gaan, en het leven van de meest kwetsbaren in onze samenleving te beschermen. Omgekeerd mag een lockdown ook niet langer duren dan voor dat doel strikt noodzakelijk, en dienen zo snel mogelijk alternatieve manieren te worden gevonden om hetzelfde doel te bereiken.

Er werden terecht steeds meer vragen gesteld bij het laconieke, zo niet lakse optreden van de overheid. Veel burgers wilden nu eindelijk wel eens weten wat er van hen verwacht werd in de strijd tegen het virus.

IN DE PRAKTIJK: DE TECHNOCRATIE...¹⁰

Wanneer we ervan uitgaan dat wetenschap en politiek niet alleen betrekking hebben op een ander aspect van de werkelijkheid, maar ook een andere benadering voorstaan, dan zou je zeker in tijden van crisis een spanningsvolle relatie tussen beide verwachten.

Een technocratie gaat daarentegen uit van 'consensus'. Daarin is beleid:

- a) als wetenschap verkochte politiek, waardoor elk politiek debat over de aard van de betrokken crisis en met het oog daarop te nemen maatregelen, bij voorbaat in diskrediet wordt gebracht, en
- b) een pakket aan regels, procedures en draaiboeken die suggereren dat de situatie onder controle is, maar dat in feite een belemmering vormt voor een snelle en adequate aanpak van de crisis.

Drie maanden nadat bekend werd dat het coronavirus huishield in China, en ruim anderhalve maand nadat de eerste aanvraag voor een parlementair debat over een mogelijke aanpak voor Nederland werd weggewuifd, sprak Rutte de natie voor het eerst rechtstreeks toe. Er waren hier inmiddels al 24 mensen aan het virus overleden. Er werden terecht steeds meer vragen gesteld bij het laconieke, zo niet lakse optreden van de overheid. Veel burgers wilden nu einde-

lijk wel eens weten wat er van hen verwacht werd in de strijd tegen het virus.

Rutte stelde toen letterlijk:¹¹

...het antwoord op alle vragen die leven, begint bij de kennis en ervaring van deskundigen. Laat ons daaraan vasthouden. Aan deskundigen als Jaap van Dissel en zijn collega's van het RIVM. Virologen, intensive care artsen en andere specialisten. Hun advies is vanaf het begin leidend geweest voor alle maatregelen die tot nu toe in Nederland zijn getroffen. En het is belangrijk dat we op dat kompas van wetenschappelijke kennis en betrouwbare feiten blijven varen.

Hij ging daarbij overduidelijk voorbij aan het feit dat het RIVM de risico's van het virus lange tijd schromelijk had onderschat, en pas van gedachten veranderde toen het aantal mensen met symptomen schrikbarend toenam. Bovendien verschilde het RIVM fundamenteel van mening met een aantal kritische virologen over de te nemen maatregelen.

Was een lockdown nu wel of niet gewenst? In hoeverre werkte de aanpak waarvoor in landen als Zuid-Korea, Taiwan en Israël gekozen was, namelijk om bij symptomen te testen en positieve gevallen direct in quarantaine te plaatsen? Ondanks het succes ervan in die landen om de verspreiding van het virus in te dammen, was het RIVM nog steeds van mening dat die maatregelen hier niet van toepassing waren. Op basis daarvan werd aan de oproep door met name FvD tot een kortstondige lockdown, geen gehoor gegeven. Ook hier kwamen zowel het RIVM als de regering tot andere gedachten toen het te laat was.

Vervolgens werd gekozen voor de onder wetenschappers zeer omstreden aanpak van de groepsimmunitet. Deze vorm van immuniteit was bedoeld, zo luidde het verhaal, om kwetsbare ouderen te beschermen tegen het virus.

De technocratie in beeld: Mark Rutte samen met RIVM-directeur Jaap van Dissel tijdens de presentatie van de eerste coronamaatregelen.

Derhalve konden scholen gewoon open blijven, en vluchten uit hard getroffen gebieden als China, landen uit het Midden-Oosten, en Italië en Spanje gewoon op Schiphol blijven landen, zonder dat passagiers werden getest. Dat 'een nationalist' als Trump vluchten uit dergelijke landen verbood, sterkte veel politici en media in ons internationaal georiënteerde landje in de overtuiging dat we goed bezig waren.

Anders dan bijvoorbeeld in Noordrijn-Westfalen, hadden RIVM noch de regering bedacht dat groepsimmuniteit, naast meer plekken op de intensive care, ook meer test- en beschermingsmateriaal en ook medicijnen vereiste.¹² Pas twee weken later, op 31 maart lijkt ook de regering daarvan, getuige een mededeling van minister Hugo de Jonge, overtuigd. Maar voor de goedkeuring, aanschaf en massale toepassing ervan blijken bureaucratische regels en procedures vervolgens een zware belemmering. Nog weer

twee weken later is de testcapaciteit nog steeds niet verbeterd. Pas vanaf juni lijkt daarvan pas sprake te kunnen zijn. Het feit dat Trump een alternatieve therapie op basis van Hydroxychloroquine aanprijst, lijkt voor het gerenommeerde wetenschappelijke tijdschrift als *The Lancet* reden om in een wetenschappelijk gezien zeer twijfelachtig artikel het middel als zeer schadelijk af te doen. Ook het RIVM volgt die lijn, ondanks het feit dat een aantal huisartsen er in hun praktijk al goede ervaringen mee hebben.

Het monopolie op de strijd tegen het virus wordt daarmee aan de ziekenhuizen toegewezen. Daartoe krijgen zij van overheidswege ook de zeer beperkt beschikbare middelen toegewezen. De situatie in verpleeghuizen en thuiszorg wordt daarmee vrijwel volledig verwaarloosd. Met, net als in Groot-Brittannië en Zweden, massale sterfte van ouderen als gevolg. Pas nadat zich in ons land geruchten verspreiden dat deze

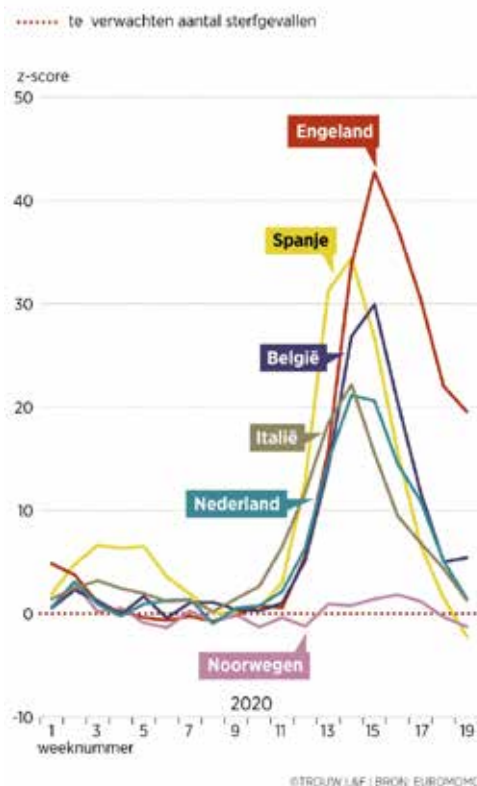
Het monopolie op de strijd tegen het virus wordt daarmee aan de ziekenhuizen toegewezen. De situatie in verpleeghuizen en thuiszorg wordt daarmee vrijwel volledig verwaarloosd.

situatie wel erg veel weg heeft van een gerichte poging een hele generatie 'op te ruimen', komt het RIVM met de mededeling dat ze bij de planning op dit punt 'een fout' hebben gemaakt. Inmiddels weten we wat een vergelijkbare aanpak ook in België, Zweden en Groot-Brittannië voor gevolgen heeft gehad. Spanje en Italië hadden nog het 'excuus' dat zij werden overvallen door het virus. Maar met hen behoren wij tot de top-zes van landen die per hoofd van de bevolking de meeste slachtoffers te betreuren kregen. En wanneer we bedenken dat het hier alleen om doden gaat die getest waren – in Nederland is veel minder getest dan in omliggende landen – dan is de kans groot dat ons land het er nog veel slechter heeft afgebracht dan uit de statistieken kan worden opgemaakt.

Bovendien, door continu achter de feiten aan te lopen, en te kiezen voor een 'intelligente' lockdown in plaats van de korte maar krachtige lockdown – waarvoor Korea, Taiwan en Israël kozen – worden bepaalde bedrijfstakken heel hard geraakt. Naast testen, traceren en isoleren, hebben de genoemde landen goede ervaringen met het dragen van mondkapjes. Daartegenover volgt de regering nog altijd het dictaat van het RIVM dat mondkapjes onvoldoende bescherming bieden – behalve in het vliegtuig. Terwijl in genoemde landen de situatie weer is genormaliseerd, dreigt hier de anderhalve meter-samen-

Z-score sterfgevallen per land

De z-score geeft de afwijking aan van het aantal sterfgevallen t.o.v. het te verwachten aantal. Een score tussen -2 en 2 is normaal. Boven 15 is er sprake van een extreem hoog aantal sterfgevallen.

leving nota bene in wet te worden vastgelegd – en wel voor de duur van een jaar. Nu al wordt rekening gehouden met een economische krimp van 6-7% – veel meer dan die ten tijde van de economische crisis die we net te boven leken.

...VOORZIEN VAN EEN GOEDE PRESENTATIE...

En toch steeg de politieke partij van Rutte lange tijd in de peilingen. Ondanks opzichtig falen, bestaat er een redelijke consensus over de koers van het regeringsbeleid. De roep van althans een deel van de oppositie om bij beleid niet al-

leen rekening te houden met epidemiologische prognoses, maar ook met menselijke factoren en een bedrijfsmatige aanpak van problemen, vindt langzaamaan iets meer steun. Maar vier maanden na de eerste signalen dat er iets misging, en na veel vrijheid beperkende maatregelen en massale sterfte, is dat wel heel erg laat.

‘Het ontbreekt hier aan management-wijsheid,’ zo constateerde econoom Eduard Bomhoff.

‘RIVM-ers zijn wetenschappers, en ministers vlotte praters, maar de inzichten uit de praktijk dringen tot nog toe onvoldoende door.’¹³

Hoewel er hier-en-daar inmiddels wel wat kritische geluiden te horen zijn, blijven veruit de meeste media Rutte nog altijd trouw. En dat kan, zolang je beslissingen consequent verpakt in termen van ‘een duivels dilemma’, ‘ongelooflijke worstelingen’ en ‘ik beloof steeds te vertellen wat er in mij zit, wat we weten en wat niet.’

Toen Rutte uiteindelijk na veel druk vanuit de samenleving uiteindelijk toch besloot tot een lockdown, ging ook dat gepaard met veel gevoel voor empathie. En die lockdown werd verkocht als ‘intelligent’, omdat een strenge lockdown strijdig zou zijn met de oer-Hollandse vrijheidszin. De media waren vrijwel unaniem enthousiast – het RD niet uitgezonderd. Zelfs een maand later luidde het hoofdredactioneel commentaar nog steeds: ‘De manier waarop premier Rutte en minister De Jonge de Nederlandse bevolking bij de hand nemen om ze door deze moeilijke periode te loodsen, dwingt veel respect af.’¹⁴ Ondanks het feit dat zelfs toen de regering bestuurlijk nog niet klaar was om de daarbij noodzakelijke test- en beschermingsmiddelen te helpen leveren. Kennelijk is ook in tijden van crisis de manier waarop een boodschap gecommuniceerd wordt, belangrijker dan tijdig en effectief politiek leiderschap.

Maar technocratische besluitvorming opleuken met een goede communicatie is nog geen poli-

Maar technocratische besluitvorming opleuken met een goede communicatie is nog geen politiek.

tiek. Dat voor dat laatste inderdaad meer komt kijken leek minister De Jonge te beseffen toen hij de woorden van Groen van Prinsterer aanhaalde: ‘Regeren is iets anders dan administreren.’¹⁵ Net zo goed als regeren ook meer is dan communiceren.

Echter, naast het feit dat hij de genoemde woorden abusievelijk toeschreef aan Abraham Kuyper, miste hij ook de ironie van de context waarin Groen destijds die woorden neerschreef. Ze waren namelijk bedoeld als kritische reflectie op het beleid van toenmalig Koning Willem I.¹⁶ En laat de voorgestelde coronawet door staatsrechtsgeleerde Wim Voermans nu net worden getypeerd als een terugkeer naar diens autocratische stijl van optreden.¹⁷

KRITIEK GERECHTVAARDIGD!

De vraag dient steeds te zijn: Maken politici ook de juiste keuzes in de strijd tegen Covid-19? Terwijl tot half april de focus lag op input van virologen en ic-managers, werd daarna eindelijk de politieke roep om input van economen, ethici, psychologen en gedragswetenschappers gehoord. Begin mei begon het kabinet ook eindelijk voorzichtig contacten met het bedrijfsleven aan te knopen. Ook feedback vanuit de wereld van de verpleeghuizen en thuiszorgorganisaties werd gehoord.

Maar het technocratisch-ambtelijke leerproces verloopt uiterst moeizaam. Nog steeds vormen verouderde inzichten van het RIVM de richtlijn voor het kabinetsplan om de noodmaatregel van de anderhalve metersamenleving nu ook wette-

Het is niet aan virologen om op de stoel van de politiek te gaan zitten. Het past in ieder geval niet in de gereformeerde opvatting waarin staat en wetenschap competenties hebben die principieel van elkaar onderscheiden zijn.

lijk te laten vastleggen. Winst is dat er dan uiteindelijk een parlementair debat komt over zaken die tot nu toe bij decreet geregeld werden. Naast een aantal politieke partijen (waaronder de SGP) zijn er ook staatsrechtsgeleerden (waaronder, naast Voermans, ook Jan Brouwer) die kritiek hebben op dit plan.¹⁸ Volgens hen wordt hier nog steeds onder het mom van volksgezondheid vergaand inbreuk gemaakt op de elementaire vrijheden als die van godsdienst en meningsuiting. Niet alleen gelden stevige beperkingen voor deelname aan kerkdiensten, maar ook demonstraties tegen lockdown-maatregelen zijn verboden. Daarmee wordt de ruimte voor eigen verantwoordelijkheid onnodig beperkt.

In dat licht is de reactie van Trump op zijn de suggestie van zijn adviseur om scholen langer dicht te houden niet zo heel erg gek. Zoals eerder gezegd, het is niet aan virologen om op de stoel van de politiek te gaan zitten. Het past in ieder geval niet in de gereformeerde opvatting waarin staat en wetenschap competenties hebben die niet alleen principieel van elkaar onderscheiden zijn, maar daarnaast te maken hebben

met de soevereiniteit van andere kringen in de samenleving. In dat licht schreef de hoofdredactie van het RD, twee maanden na het eerdergenoemde commentaar, terecht:¹⁹

Politici mogen in het besturen van het land niet eendimensionaal denken. Zij mogen, om maar iets te noemen, complexe maatschappelijke vraagstukken niet 'oplossen' vanuit slechte een economische invalshoek, of eenzijdig vanuit het belang van de volksgezondheid, maar moeten daarbij voortdurend zoveel mogelijk aspecten betrekken.

Opvallend verschil met de situatie in de VS is bovendien dat daar, anders dan hier, veel meer oog is voor het maatschappelijk belang van de kerkelijke samenkomsten. Ook op dat punt gaan regels hier ten koste van de ruimte voor eigen verantwoordelijkheid tot inachtneming van de nodige voorzorgsmaatregelen. Maar het allerbelangrijkste verschil is wel, dat de Amerikaanse regering zich voor het welslagen van de strijd tegen het coronavirus afhankelijk wist van iemand die uiteindelijk boven alles staat. Vandaar dat zij actief opriep tot gebed.

Hier in Nederland lijkt daarentegen dezelfde links-liberale tijdgeest vaardig over onze leidslieden als die waartegen de hervormde ds. F.W. Smits zich keerde in een biddagpreek tijdens de choleracrisis van 1853:²⁰

Als uw god de natuur is of een zelfgemaakt rationeel denkbeeld, dan is wat de menselijke wetenschap en de politiek zeggen, de waarheid. Maar als we in de ene, ware God geloven, laat ons dan tot Hem bidden. Hij kan de natuur laten veroorzaken wat niet zij, maar Hij wil. Belijdt Hem oprecht uw zonden, want Hij vergeeft gaarne...

NOTEN

- ¹ *Reformatorisch Dagblad*, 15 mei 2020.
- ² *De crisis der humanistische staatsleer in het licht eener calvinistische kosmologie en kennistheorie* (Amsterdam 1931), pp. 150-151.
- ³ *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999).
- ⁴ Cor van Montfort, Ank Michels & Wouter van Dooren (red.), *Stille ideologie. Onderstromen in beleid en bestuur* (Den Haag 2012).
- ⁵ Zie Frank Ankersmit & Leo Klinkers (red.), *De tien plagen van de staat. De bedrijfsmatige overheid gewogen* (Amsterdam 2008); Paul Frissen, *Sturing en publiek domein: sociaaldemocratie zonder partij* (Amsterdam 2000), *De staat* (Amsterdam 2002); Hermann von der Dunk, *De macht van het getal. En andere broze onzekerheden* (Amsterdam 2015).
- ⁶ 'De aard van de wetenschappelijke kennis,' in W. de Vries, M.J. de Vries & P. de Vries, *Woord en wetenschap. Goddelijke openbaring en menselijk inzicht* (Apeldoorn 2020), p. 79.
- ⁷ *Wijsbegeerte der Wetsidee* III (Amsterdam 1936), pp. 390-391.
- ⁸ 'Bruggenhoofden nodig om bruggen te slaan tussen wetenschap en politiek,' in *Zicht 2* (2011), p. 26.
- ⁹ Herman Dooyeweerd. *Christian Philosopher of State and Civil Society* (Notre Dame 2011), pp. 219-220.
- ¹⁰ Zie voor de feiten: <https://www.elsevierweekblad.nl/nederland/achtergrond/2020/03/tijdlijn-coronacrisis-in-tweets-rivm-743404/>; <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/5136981/reconstructie-testen-traceren-corona>; <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/5136311/corona-testbeleid-contactonderzoek-covid-19-brononderzoek>; <https://www.scientias.nl/de-rel-rond-trumps-wondermiddel-tegen-covid-19-duurt-voort/>.
- ¹¹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2020/03/16/tv-toespraak-van-minister-president-mark-rutte>.
- ¹² <https://www.vpro.nl/argos/lees/nieuws/2020/waarom-onze-duitse-buren-veel-minder-coronadoden-hebben.html>.
- ¹³ <https://www.wyniasweek.nl/rutte-en-rivm-moeten-leren-van-de-praktijk-maar-doen-dat-te-weinig/>.
- ¹⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 17 april 2020.
- ¹⁵ <https://www.elsevierweekblad.nl/nederland/achtergrond/2020/05/hugo-de-jonge-citeerde-niet-abraham-kuyper-maar-groen-van-prinsterer-758654/>.
- ¹⁶ *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* II (Leiden 1845), p. 1247.
- ¹⁷ <https://wimvoermans.blog/2020/06/08/ontwerp-tijdelijke-wet-maatregelen-covid-19-slecht-idee/>.
- ¹⁸ <https://www.nporadio1.nl/1-op-1/onderwerpen/60080-2020-06-11-kees-van-der-staaij-over-spoed-corona-wet-ik-steun-geen-baggerweth>https;
- ¹⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 23 mei 2020.
- ²⁰ Met dank aan A.B. Goedhart, 'Dromen van biddag door de Nederlandse overheid,' in *Protestants Nederland*, 6 (2020), p. 129.

Fundamentele onzekerheid. Met die twee woorden kun je het beste de huidige economische situatie typeren. Het is crisistijd. Moeten we vanwege die onzekerheid maar op onze handen gaan zitten? Niets doen en toekijken hoe het gaat? Of de crisis benutten om de economie te hervormen met het oog op het welvaren van de samenleving in de breedste zin van het woord. Eerst een analyse en een pleidooi.

Jan Schippers, directeur Wetenschappelijk Instituut voor de SGP

Crisis en noodzaak van hervorming economie

De snelle verspreiding van het coronavirus eind februari noopte de Nederlandse regering ertoe – weliswaar na enig dralen – forse maatregelen af te kondigen, met ingrijpende gevolgen voor samenleving en economie. Ondernemingen moesten hun deuren noodgedwongen sluiten. Scholen gingen dicht. Verpleeghuizen op slot. De werkloosheid nam rap toe. Met een speciale regeling voor noodsteun sprong het kabinet bij bedrijven die te kampen hadden met forse omzetverliezen, konden die daling grotendeels gecompenseerd krijgen. Deze steunregeling is verlengd tot oktober.

VAN CRISIS TOT CRISIS

Het fenomeen van een economische crisis is bepaald niet nieuw. Het hoort ook bij het kapitalistische economische stelsel, dat fundamenteel onevenwichtig van aard is. Altijd zijn we zoekende naar een goede balans en regelmatig lukt het niet (meer) om die te vinden of slaat de economie door een externe schok uit het lood. Welke crises hebben we de afgelopen twintig jaar zoal meegemaakt? Kort na de millenniumwisseling was er de zogenoemde *dotcom*crisis. In 2008 waaide de kredietcrisis vanuit Amerika over en kwam ook de bankensector aan deze kant van

de Atlantische Oceaan in zwaar weer. De kredietcrisis ging twee jaar later naadloos over in de eurocrisis. Pas in 2013 was de economie weer enigszins hersteld van deze klap. Nauwelijks zeven jaar later klopt corona aan de poort en is het weer raak.

VERGELIJKING MET OLIECRISIS

Nu is deze crisis wel anders dan de vorige. Vaak is de oorzaak van een forse neergang in de economische ontwikkeling intern van aard: bedrijven die niet goed functioneren en als domino-steentjes omvallen of speculatie die de waarde van ondernemingen opblaast totdat deze luchtballon ineens leegloopt of andere onevenwichtigheden in de economie, zoals een grote schuldenberg. Het coronavirus kwam van buiten de economie en veroorzaakte een 'externe schok'. Bepaalde sectoren gingen 'op slot', waardoor consumenten hun geld niet meer konden uitgeven. In de jaren 1970 was er ook sprake van een economische recessie na een 'externe schok'. Toen was de trigger de scherp stijgende olieprijs in het najaar van 1973 (als gevolg van de Arabische olieboycot die volgde op de Jom Kippoer-oorlog), waardoor bedrijven ineens minder konden produceren en de prijzen van veel producten sterk toenamen. In 1979 steeg de olieprijs opnieuw zeer sterk. De economische gevolgen van deze twee oliecrises dreunden lang na. Pas halverwege de jaren tachtig kwam de economische ontwikkeling weer op gang.

GEVOLGEN CORONACRISIS

Over de economische gevolgen van de coronacrisis is op dit moment weinig met zekerheid te zeggen. Voor dit jaar wordt in Nederland een economische krimp van rond de zes procent verwacht. Zonder de omvangrijke steunpakketten van de overheid zou een grotere terugval plaatsvinden. De werkloosheid stijgt van drie

De economische gevolgen van deze twee oliecrises dreunden lang na. Pas halverwege de jaren tachtig kwam de economische ontwikkeling weer op gang.

procent begin dit jaar tot bijna zeven procent aan het eind van 2020. Gelukkig had Nederland voorafgaand aan de crisis een gunstige uitgangspositie. Daardoor is de terugslag minder groot dan in andere landen van de eurozone. In Frankrijk, Italië, Spanje en het Verenigd Koninkrijk loopt de economie terug met meer dan tien procent. Dat komt doordat in deze landen de *lockdown* langer duurt en ook strikter is dan in Nederland. Wel wordt verwacht dat de economie in ons land zich minder snel zal herstellen, doordat wij relatief veel exporteren naar andere landen. Wanneer daar het coronavirus nog rondwaart, zal de vraag naar goederen en diensten minder groot zijn. De wereldeconomie krimpt in 2020 met ruim 4 procent. Deze dip is dieper dan die van de Grote Depressie in de jaren 1930. Een spoedig herstel van de crisis is niet heel waarschijnlijk. Veel landen, ondernemingen en gezinnen kampen met relatief hoge schulden. Al dit vreemd vermogen veroorzaakt een gebrek aan economische weerbaarheid. Er zijn weinig of geen reserves om op terug te vallen.

KWETSBAARHEDEN KOMEN AAN HET LICHT

Hoe omvangrijk de economische recessie zal zijn en hoe lang deze duurt, hangt samen met de vraag wanneer het coronavirus onder controle is, zodat het zich niet langer verspreidt. Daarover verkeren we in fundamentele onzekerheid. En hoe zal de situatie daarna zijn? Gaat de

Dankzij de globalisering deden grenzen er niet meer toe. Dachten we. Maar plotsklaps bleken grenzen er wel toe te doen.

coronapandemie de politieke en economische orde grondig wijzigen? Of wordt het na de crisis weer *business as usual*? Ook daarover kun je niet veel met zekerheid zeggen. Wel is vast te stellen dat het coronavirus de kwetsbaarheden blootlegt van onze manier van economie bedrijven. Het schier oneindige streven naar steeds meer efficiëntie maakte productieprocessen kwetsbaar. We dachten slim bezig te zijn door te profiteren van goedkope arbeid elders in de wereld en lieten onderdelen tot in de verste uithoeken van de wereld maken, daar waar de kosten per eenheid product het laagst waren. Dankzij de globalisering deden grenzen er niet meer toe. Dachten we. Maar plotsklaps bleken grenzen er wel toe te doen. Het verhaal van *just-in-time* productie en logistiek – met geringe voorraden – werkte ‘in coronatijd’ niet langer. De ketting bleek zo sterk als de zwakste schakel. Beademingsapparatuur van Philips bleek in Amerika te staan. De bestelde mondkapjes konden niet worden geleverd en dus gingen we die toch maar zelf maken.

AANDACHT VOOR WEERSTANDSVERMOGEN

Het streven naar globalisering bleek in de eigen staart te bijten. Nog steeds is de natiestaat van fundamentele betekenis voor zowel de economie als de democratie. Dat gegeven kun je wel negeren, maar in crisistijd loop je daar weer keihard tegenaan. Dan zijn de voordelen van globalisering maar beperkt. De grote kwetsbaarheid blijkt een enorm nadeel. Het verminderen van de

buffers bij overheden, bedrijven en huishoudens en bedrijven, wringt met de klassieke waarden van betrouwbaarheid, voorzichtigheid en duurzaamheid. De kwetsbaarheden in economie en samenleving vormen een groot probleem, omdat ze het weerstandsvermogen verminderen en zo de gevolgen van een crisis verergeren. Daarom is een gezonde manier van economie-beoefening dringend nodig, waarbij het spoor van het eenzijdige (financieel) rendement-denken wordt verlaten.¹ Wat zou er nodig zijn voor een gezond economisch beleid en bestel?

MARKT EN MORELE DEGRADATIE

Ook al verschijnen er de laatste jaren veel kritische geschriften over de ‘neoliberale’ markteconomie, nog steeds is er sprake van een te rooskleurig vertrouwen in de disciplinerende werking van de vrije markt. Het eigenbelang krijgt teveel vrij spel, waarbij dit wordt verengd tot het materiële: meer productie en meer consumptie leidt tot meer welvaart en dat zou mensen gelukkig maken. Oppervlakkig bezien, lukt dat mensen in de bovenlaag van de samenleving meestal vrij aardig, maar vaak gaat dit wel ten koste van de mensen op de lagere sporten van de sociaaleconomische ladder. De zucht naar geld en de begeerte naar goederen wordt tot een morele ziekte die mens en maatschappij aantast. Deze morele degradatie heeft z’n weerslag op de markt, die daardoor niet langer een disciplinerende, maar een destabiliserende werking heeft.

De voorwaarden voor een goed functioneren van de vrije markt liggen *buiten* de markt. Denk daarbij aan stevige instituties die de menselijke maat bewaken en een deugdelijke moraal die onverantwoord, onrechtvaardig en egoïstisch handelen tegengaat. Op die manier kan de samenleving in staat zijn om de vrije markt te disciplineren. En andersom. Deze wisselwerking

dient in balans te zijn. Het is dus niet zo dat marktwerking op zichzelf verkeerd is, maar wel de visie dat je het economisch leven ongestraft los kunt maken van het maatschappelijke, politieke, culturele en geestelijke leven.

NEGATIEVE GEVOLGEN LOSKOPPELING

Welke negatieve gevolgen heeft die loskoppeling? Zonder volledig te zijn, noem ik een aantal in het oog springende consequenties.

- a) een onderneming wordt gezien als een verhandelbaar object dat zoveel mogelijk winst moet nastreven ten behoeve van de aandeelhouders, in plaats van een creatieve werkplaats van financieel, sociaal en ambachtelijk kapitaal, die ook let op de belangen van werknemers, klanten, de kwaliteit van de leefomgeving en de samenleving als geheel;
- b) de crisis maakt ons er alert op dat de maatschappelijke meerwaarde van iemands werk telt, niet alleen de winst in financiële zin; denk aan het belang van vitale beroepen in de zorg en de voedselvoorziening, de waardering voor onderwijzers et cetera;
- c) het uiteenlopen van de prijs die voor goederen en diensten wordt betaald versus de reële waarde ervan, doordat een (groot) deel van de werkelijke kosten niet in de prijs zijn opgenomen; denk bijvoorbeeld aan de te geringe vergoeding die boeren krijgen voor hun producten, het uitknippen van pakketbezorgers om online-shoppen aantrekkelijker te maken en de (te lage) prijs van een vliegticket;
- d) de schade aan de schepping in de vorm van vervuiling van lucht, bodem en water; vermindering van biodiversiteit, uitputting van de grond en verspilling van grondstoffen en energie toont dat we slechte economen (=rentmeesters) zijn; we teren in op ons natuurlijk kapitaal, we zagen de tak door waar we zelf op zitten;
- e) belastingontwijking door internationaal opererende ondernemingen (met brievenbusfirma's) en vermogende veelverdieners, waardoor zij verhoudingsgewijs amper belasting betalen dan mensen met een (veel) lager inkomen of een onderneming uit het midden- en kleinbedrijf;
- f) in samenhang met het voorgaande neemt de ongelijkheid sterk toe en verdiept de kloof tussen arm en rijk, wat nadelig is voor de economische ontwikkeling en stabiliteit van een samenleving. Hiermee is niet gezegd dat ongelijkheid moreel verkeerd is en dat via belastingheffing inkomens genivelleerd zouden moeten worden, want dat leidt uiteindelijk tot armoede voor iedereen. Wel moet op basis van de gelijkwaardigheid van ieder mens, onderbetaling verboden zijn en is een exorbitante beloning moreel onacceptabel.
- g) concentratie van marktmacht bij een of enkele (multinationale) ondernemingen in een sector (denk bijvoorbeeld aan de ICT) waardoor de concurrentie wordt uitgeschakeld of ernstig belemmerd, de maatschappelijke verantwoordelijkheid kan worden veronachtzaamd en de overheid niet in staat is die marktmacht het hoofd te bieden, en bijgevolg tekort schiet in het handhaven van de gerechtigheid;
- h) de overwaardering van het leveren van (meetbare) prestaties en productieve kennis tegenover de onderwaardering van wijsheid, rust en welzijn, wat we zien aan de drang om

De crisis maakt ons er alert op dat de maatschappelijke meerwaarde van iemands werk telt, niet alleen de winst in financiële zin.

de arbeidsparticipatie steeds maar te vergroten (met o.a. een toename van burn-outs tot gevolg), de onderwaardering van goed onderwijs, zorg met aandacht, vrijwilligerswerk en mantelzorg, de introductie en uitbreiding van koopzondagen en de 'achterstelling' van de geesteswetenschappen – om maar niet meer te noemen.

EEN DIENSTBARE ECONOMIE

Economen, politici, en bestuurders moeten zich veel meer gaan richten op de vraag op welke manier de economie weer kan bijdragen aan de opbloei van de samenleving.² Hoe kan de economie stimuleren tot verantwoord handelen? Hoe kan zij de sociale samenhang bevorderen, gezinnen en andere verbanden ondersteunen in plaats van uithollen? En hoe kan de economie gerechtigheid bevorderen?

We kunnen hierbij gebruik maken van belangrijke noties uit de economische wetenschap die onderbelicht zijn geraakt. Neem bijvoorbeeld het inzicht van Adam Smith (1723-1790) dat de *wealth of nations* (welvaart der volkeren) niet in geld gemeten diende te worden, maar in persoonlijke eigenschappen van de mens als nabuurschap, gemeenschap, gezin en familie, zelfvertrouwen, zorg dragen voor de toekomst in bijvoorbeeld het duurzame gebruik van natuur-

lijke hulpbronnen. Om maximaal welzijn voor een land te realiseren, dient het economisch stelsel geworteld te zijn in een fundament van morele en geestelijke waarden, tradities, godsdienst, enzovoort.

Een ander behulpzaam inzicht is dat de markteconomie slechts een beperkt gebied betreft binnen het veel ruimere veld van het maatschappelijke leven, waarin mensen elkaar niet alleen als concurrenten of producenten leren kennen, maar ook als heel gewone mensen met hun hulpvaardigheid, gemeenschapszin, gevoel voor vakmanschap, schoonheid en waardering van de natuur. Daarom moeten de wetten van de vrije markt niet in alle sectoren toegepast worden. Dan treedt een ongebreidelde marktwerking op en gaan concurrentie en rivaliteit het gehele leven domineren.

DRIE DOMEINEN IN DE ECONOMIE

Adam Smith maakte in zijn beschouwingen een onderscheid tussen drie domeinen die in de economie een centrale rol spelen: de markt, de overheid en de samenleving. Elk van deze drie domeinen heeft een eigen centrale waarde: *vrijheid* van de markt, *gerechtigheid* die de overheid bevordert en *welwillendheid*³ die de burgers en hun organisaties in de samenleving zullen betrachten.

Waarde	Domein	Allocatie	'Vaardigheden'
Vrijheid <i>Liberty</i>	Markt	Transactie <i>prijs of prestatie</i>	Zelfredzaamheid, onafhankelijkheid, zelfvertrouwen
Gerechtigheid <i>Justice</i>	Overheid	Herverdeling <i>belasting of subsidie</i>	Naleving regels, handhaving
Liefdadigheid <i>Benevolence</i>	Samenleving (gezin, familie, vriendenkring, buurt, kerk, vereniging)	Gift <i>tijd of geld</i>	Vertrouwen, verantwoordelijkheidsgevoel

Economen, politici, en bestuurders moeten zich veel meer gaan richten op de vraag op welke manier de economie weer kan bijdragen aan de opbloei van de samenleving.

Terwijl in de samenleving het geven van tijd en geld aan elkaar de manier is waarop de verdeling plaatsvindt, doet de overheid dit door middel van herverdeling. Daarvoor heft zij belastingen of kent zij subsidies toe. En in de markt is de transactie of ruil het verdelingsmiddel, waarbij voor goederen en diensten als tegenprestatie een prijs wordt verlangd. Marktpartijen hebben een sterkere positie en meer vrijheid naarmate hun onafhankelijkheid en zelfvertrouwen groter zijn. De overheid bevordert gerechtigheid door haar wetten te handhaven en naleving daarvan door burgers en bedrijven af te dwingen. In de samenleving komt liefdadigheid tot bloei wanneer mensen hun verantwoordelijkheid nakomen en ook een voldoende mate van vertrouwen in elkaar hebben.

Deze benadering van de economie pareert de gedachte dat de overheid alles moet regelen of dat de markt dat altijd beter kan. De hoofdopdracht van de overheid is recht doen aan alle mensen, want ieder mens is een beeldrager van God. De norm van de Bijbelse gerechtigheid is hierbij leidend. Vanuit dit vertrekpunt dient de overheid paal en perk aan de markt te stellen om onrecht, machtsmisbruik, misleiding en uitbuiting tegen te gaan. Voor het overige stelt de overheid zich terughoudend op omdat teveel en te diep ingrijpen in de samenleving het particulier initiatief bemoeilijkt en de creativiteit belemmert.

SUGGESTIES VOOR HERVORMINGEN

Het herstel van een gezonde balans in de economie vergt wel dat we ons gedrag aanpassen en op een aantal punten ook onze gedragscodes herzien. Niet alles wat we 'normaal' zijn gaan vinden, werkt op een gezonde manier uit voor mens en samenleving. De acht negatieve gevolgen uit dit artikel geven daarvoor een belangrijke indicatie. Ter afsluiting noem ik een aantal suggesties voor het economisch en fiscaal beleid.

- Van belang is dat de continuïteit van de onderneming op langere termijn centraal komt te staan. Bij veel familiebedrijven is dit het geval en daarom doet de overheid er verstandig aan deze bedrijven te koesteren. Hun bijdrage aan de werkgelegenheid en het nationaal inkomen wordt vaak onderschat.⁴ Verder zijn er ook goede voorbeelden van coöperatieve ondernemingsvormen.⁵
- Ondernemers en particulieren dienen belastingen niet langer eenzijdig te bezien als een kostenpost die je op allerlei manieren (inclusief ontwijking) zo laag mogelijk mag maken. Iedereen heeft immers profijt van publieke voorzieningen, zoals stevige dijken, infrastructuur, onderwijs, gezondheidszorg, etc. Het rechtvaardigheidsbeginsel vergt dat ieder zijn eerlijke aandeel van de belastingen opbrengt, waarbij de draagkracht van een huishouden of onderneming de maatstaf moet zijn.
- De machtspositie van het geringe aantal kooporganisaties in de voedselketen is te groot. Consumenten en boeren zullen coöperatieve platforms moeten vormen, zodat boeren wel een faire prijs voor hun producten krijgen.
- Wanneer een onderneming bonussen uitkeert, dient niet alleen het (hogere) management daarvoor in aanmerking te komen, maar elke werknemer, want ook de schoonmaker en

Deze crisis drukt ons extra met de neus op de feiten: we zijn niet zozeer autonoom, maar vooral afhankelijk, aangewezen op de genade en zegen van God.

receptionist leveren hun bijdrage aan het bedrijfsresultaat.⁶

- Het wegnemen of in gestaag tempo afbouwen van fiscale prikkels die het aangaan van schulden bevorderen (hypotheekrenteaftrek), of het aanhouden van vreemd vermogen door ondernemingen aantrekkelijker maken dan de vorming van eigen vermogen.
- De omschakeling naar een circulaire economie, waarvan de noodzaak al decennialang door diverse economen wordt bepleit, moet met concrete maatregelen worden gestimuleerd, zodat schade aan het milieu veel beter in de prijzen wordt verdisconteerd. Doel is het verbruik van grondstoffen en schadelijke emissies te verminderen. Het stimuleren van

innovatie is hiervoor minstens zo belangrijk, zodat reële en betaalbare alternatieven beschikbaar komen.

UITLEIDING

Economie gaat over het handelen van mensen die keuzes moeten maken. Daarbij past ook enige relativisering. Want als mensen hebben we niet alles in de hand. Er spelen veel factoren een rol, op een beperkt deel ervan kunnen we invloed hebben. Deze crisis drukt ons extra met de neus op de feiten: we zijn niet zozeer autonoom, maar vooral afhankelijk, aangewezen op de genade en zegen van God. Voor een goed functionerende markt is vertrouwen in medemensen onmisbaar. In die context wordt ieder mens geroepen om persoonlijk en samen met anderen op een eerlijke manier zijn dagelijks brood te verdienen. En omdat geen mens enkel en alleen voor zichzelf behoort te leven, is er de opdracht om met het inkomen dat we verwerven ook anderen te helpen die minder hebben. Samen komen we de coronacrisis te boven? Dat vraagt ook om een grondige hervorming in economisch denken en doen.

NOTEN

¹ Zie *Zicht* 2016 nr 3 'Meer dan rendement'

² Vergelijk de uitspraak van ds. H.G. Abma (1917-1992) dat de SGP niet streeft naar het *laissez-faire* van de liberalen, maar naar een *laissez-fleurir*: de overheid laat de particuliere initiatieven naar hun aard groeien en bloeien. Zie *De Banier* 60 (1981), p. 113.

³ Bij Adam Smith zijn deze drie waarden resp. *freedom, justice and benevolence*. De laatste term is hier vertaald met welwillendheid, maar heeft ook de noties van weldadigheid, vrijgevigheid en liefdadigheid.

⁴ Van alle bedrijven in Nederland is 69 procent een familiebedrijf. Familiebedrijven omvatten 49 procent van de Nederlandse werkgelegenheid en dragen voor 53 procent bij aan de nationale economie. Bron: Onderzoek Nyenrode Business Universiteit 2010.

⁵ Vgl. de coöperatieve Rabobank en de verzekeraar Univé. Zie ook de Bijbels geïnspireerde ondernemingsstructuur van Berman Installatiegroep te Genemuiden op de website www.berman.nl/ob-unieke-bedrijfsstructuur.html.

⁶ J.A. Schippers (red.), *Bouwen aan Vertrouwen*, Apeldoorn 2014, p. 111.

Zorg rond levenseinde

Het Joodse volk is voor ons niet zomaar een volk. Israël helpen is een:

- › Gebedszaak
- › Hartezaak
- › Erezaak
- › Noodzaak

*Help ons daarom
Israël helpen in
het Shaare Zedek
Ziekenhuis te
Jeruzalem*

PALLIATIEVE ZORG IN HET SHAARE ZEDEK ZIEKENHUIS

Het ziekenhuis heeft het leven hoog in het vaandel staan. Daar thuiszorg voor mensen in de laatste levensfase te wensen overlaat ziet het ziekenhuis zich gesteld voor een bijna onmogelijke opdracht: de structurele toename van palliatieve zorg in het ziekenhuis naar de toekomst zeker te stellen.

De vraag naar palliatieve zorg neemt substantieel toe. Een groot deel van de focus is nu gericht op uitbreiding met extra medewerkers en de investering in middelen om er voor te zorgen dat elke patiënt zowel op medisch als emotioneel vlak de juiste zorg ontvangt en het uitbreiden van ambulante zorg, zodat patiënten thuis kunnen worden verzorgd.

Laat deze zorg rond het levenseinde ook onze zorg zijn. Namens de talloze patiënten die profeteren van uw ongelofelijke betrokkenheid vragen wij u vrijmoedig ook in 2020 dit belangrijke project te steunen.

T 0184-612632 | M 06-51236636 (b.g.g) | E info@shaarezedek.nl
NL51 INGB 0004 2954 26 | NL74 ABNA 0436 4270 60 | t.n.v. Stichting Shaare Zedek

DONEER ONLINE: WWW.SHAAREZEDEK.NL

Unemployed Lives Matter

De verdeling van zekerheid en vastheid van sociale voorzieningen in onze arbeidsmarkt is scheef gegroeid. Deze onbalans is immoreel. Een nieuw normaal vraagt om een eerlijker verdeling. Laat de doorgeschoten neoliberale markt een duurzaam sociale correctie krijgen. Arbeid verdient herwaardering en een bescherming. Dat is niet 'links', dat is rechtvaardig.

SCHILD DER ZWAKKEN?

De achilleshiel van onze arbeidsmarkt is door de coronacrisis meer dan ooit zichtbaar geworden: de klappen vallen in de hoek van de kwetsbaren. De onderkant van onze arbeidsmarkt wordt op alle punten geraakt. Baanverlies is één ding. Maar als jouw type arbeidscontract bepalend is of je wel of geen gebruik kunt maken van sociale voorzieningen, zoals bijvoorbeeld de WW, kunnen de problemen zich snel opstapelen. Dan blijken de risico's heel ongelijk verdeeld. Er is werk aan de winkel, terwijl het straks ontslagen regent! De overheid dient ook hierin een schild voor kwetsbaren te zijn. Het is tijd voor sociale duurzaamheid en meer collectieve solidariteit. En solidariteit is een kwestie van moraliteit.

VERDELINGSVRAAGSTUK

Het gaat om een goede verdeling van zekerheid en flexibiliteit. De zekerheid voor een werkende van een baan, en van een werkloze of arbeidsongeschikte op een uitkering. Maar ook de flexibiliteit voor een werkgever om het aantal werknemers en hun loonkosten te laten meeveren met de hoeveelheid werk. Of de flexibiliteit om zelf te weten welke klus je oppakt. In de huidige verdeling zijn de risico's die gepaard gaan met flexibiliteit doorgeschoten. Nu die theoretische risico's ook praktijk worden, blijkt een groot deel van de ontslagen ZZP'ers en flexwerkers inkomen én uitkering te missen. Het missen van een vast arbeidscontract maakt flexibel, maar biedt tegelijk te weinig zekerheid van een collectieve sociale bodem. Dat is niet rechtvaardig.

Geld is te sturend geworden. Zekerheid dien je zelf te kopen door een arbeidsongeschiktheidsverzekering of een lijfrentepolis. Dit is voor velen niet of nauwelijks betaalbaar. Dit is het resultaat van een liberaal klimaat en doorgeslagen marktwerking, en vraagt om

een sociaal duurzame correctie. Laat christenpolitici hierin voorvechters zijn. Tot op de politieke barricaden toe.

KRACHTENVELD

Om als onderneming concurrerend te zijn, moeten de kosten zo laag mogelijk blijven. Soms is dat een kwestie van gezonde ambitie. Vaker is dat voor een ondernemer echter pure noodzaak om te kunnen blijven bestaan. Werkgevers verdienen daarom onze aandacht en steun. Ondernemen moet lonend zijn. De verkramping in het huidige ontslagrecht is er mede debet aan dat een groeiende groep werknemers onvoldoende zekerheid heeft. Datzelfde ontslagrecht maakt ook dat ondernemers de flexibiliteit missen om de hoeveelheid personeel passend te laten zijn bij de hoeveelheid werk. Steeds vaker benutten werkgevers constructies om vaste contracten te ontlopen. Het is zoeken naar de juiste mate van flexibiliteit.

SOCIAAL DUURZAAM

Solidariteit rust op gezamenlijkheid en een eerlijke verdeling van lasten en lusten. Als elke werkende toegang moet krijgen tot sociale voorzieningen moet ook elke werkende daaraan bijdragen. Het is tijd om de verdeelvraag over sociale zekerheid in de ogen te kijken, en ons te bezinnen over een echt sociale basis van solidariteit voor werknemers én werkgevers. Laat het sociale profiel van de SGP hier duurzaam op gericht zijn. Een sociaal en collectief vangnet voor iedere werkende ontstaat niet vanzelf. Solidariteit moet daarom ook wettelijk geregeld zijn. Tegelijk bloeit echte solidariteit in de bedding van liefde tot God en de naaste. Die sociale duurzaamheid is zowel een gave als een opgave.

*Drs. Jan Kloosterman MBA
Raad van bestuur RMU*

Je zou het door corona bijna zijn vergeten, maar het klimaatbeleid heeft de gemoederen flink bezig gehouden in deze kabinetsperiode. Hoewel dit thema in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 nauwelijks een rol speelde, werd het in de kabinetsformatie plots een *hot issue*. Als de coronacrisis naar de achtergrond schuift, kan de discussie over klimaatbeleid zomaar weer in volle hevigheid losbarsten en belangrijk worden in de verkiezingscampagne van 2021. Ook daarom blijft bezinning op dit onderwerp nodig, zeker voor de SGP.

Pieter Meijers, bestuurslid politiek SGP-jongeren

Voor verstandig klimaatbeleid

1. TWEE BLOEDGROEPEN

Want als ik me niet vergis, wordt er binnen de SGP nog best geworsteld met dit thema. Er zijn grofweg twee stromingen. De eerste stroming benadrukt dat klimaatbeleid belangrijk en noodzakelijk is; voor deze bloedgroep is klimaatbeleid een consequentie van bijbels rentmeesterschap. De tweede stroming benadrukt dat het pretentius en duur is; voor deze bloedgroep is klimaatbeleid al snel een gevolg van 'klimaatreli-

gie'. Na het presenteren van het klimaatakkoord in juni vorig jaar liet Kamerlid Chris Stoffer zich behoorlijk positief uit in het RD: 'Ik kom weinig SGP'ers tegen die dit beleid onzin vinden. Een deel vindt dat we nog een stapje harder moeten lopen'. En: 'We hadden al bezig moeten zijn'. Blijkbaar was dit artikel toch iets te positief, want tien dagen later stond er een opinieartikel in dezelfde krant, waarin juist de kritische houding van de SGP werd benadrukt: de SGP stemde te-

Tegenstanders vinden dat het weinig uitmaakt wat Nederland doet, we zijn immers zo'n klein land! Voorstanders vinden juist dat Nederland als welvarend gidsland het goede voorbeeld moet geven.

gen de klimaatwet en staat voor een nuchter klimaatbeleid.²

Dit voorbeeld illustreert dat hoewel veel SGP'ers zich in beide overwegingen (deels) herkennen, deze overwegingen nog altijd niet zijn omgesmeed tot één krachtig, herkenbaar politiek verhaal. Vaker worden ze als twee los van elkaar staande noties gepresenteerd. We zijn niet zoals Baudet, want we willen wel rentmeester zijn. Maar we zijn ook niet zoals de linkse partijen, want we geloven niet in maakbaarheid. Zolang we ons op deze manier blijven positioneren komt ons eigen, unieke verhaal onvoldoende naar voren. En dat terwijl de SGP juist wel alles in huis heeft voor dat eigen verhaal. Wie immers de begrippen 'rentmeesterschap' en 'niet-maakbaarheid' combineert, krijgt het ideale recept voor praktisch, verstandig klimaatbeleid. In dit artikel schets ik in hoofdlijnen hoe een dergelijk klimaatbeleid er uit kan zien.

2. DE STIP AAN DE HORIZON

Het klimaat verandert en de mens draagt daaraan bij, hoewel niet helemaal duidelijk is hoe groot de bijdrage van de mens is. Die stelling lijkt me op basis van de wetenschappelijke literatuur op dit terrein de meest waarheidsgetrouwe. Zelfs critici in het klimaatdebat, zoals Simon Rozendaal en bekende conservatieven als Roger Scruton³ erkennen dit statement. Mijns inziens is dit wetenschappelijk inzicht voldoende

reden voor een christen om de negatieve impact van het menselijk handelen op het klimaat te willen verminderen; niet omdat we daarmee een paradijs op aarde creëren, maar omdat we onze verantwoordelijkheid willen nemen om het goede te doen. Daarnaast zijn er nog genoeg andere redenen om af te willen van fossiele brandstoffen, zoals de afhankelijkheid van oliesjeiks, aardbevingen in Groningen, de eindigheid van voorraden hulpbronnen en het verminderen of voorkomen van luchtvervuiling.

We willen dus af van fossiele brandstoffen. Maar hoe snel? De percentages 49% CO₂-reductie ten opzichte van 1990 in 2030 en 95% in 2050 zijn in Nederland officieel vastgelegd in de klimaatwet. Hoewel dit relatief willekeurig vastgestelde doelen zijn, lijken ze verstandig en haalbaar. Tegenstanders vinden dat het weinig uitmaakt wat Nederland doet, we zijn immers zo'n klein land! Voorstanders vinden juist dat Nederland als welvarend gidsland het goede voorbeeld moet geven. Maar die voorstanders verliezen wel vaak uit het oog dat Nederland een dichtbevolkt land is met veel fossiele industrie. Duurzame opwekking van energie is niet altijd even makkelijk in Nederland, bijvoorbeeld omdat waterkracht in Nederland niet mogelijk is. Het motto van de energietransitie in gidsland Nederland moet daarom niet zijn: zo snel mogelijk van fossiele energie af, maar: de transitie naar schone bronnen met behoud van werkgelegenheid en draagvlak onder burgers en bedrijven en het voorkomen van energiearmoede. Het behoud van werkgelegenheid, draagvlak en het voorkomen van energiearmoede moet door de SGP niet worden gepresenteerd als rem op het klimaatbeleid, maar juist als essentiële voorwaarde voor het slagen ervan.

Daarmee is direct duidelijk dat de doelen voor 2030 en 2050 gehandhaafd kunnen blijven, maar niet als onwrikbaar doel op zichzelf, maar

Een punt waar de bijdrage van de SGP al jaren goed uit de verf komt, is energiebesparing. Alle energie die we besparen, hoeven we immers niet duurzaam op te wekken!

als streefdoel. Vanuit deze stip op de horizon kan de SGP in het huidige politieke debat een aantal waardevolle punten toevoegen. Een punt waar de bijdrage van de SGP al jaren goed uit de verf komt, is energiebesparing. Alle energie die we besparen, hoeven we immers niet duurzaam op te wekken! Omdat ik die lijn volledig steun, zal ik dat punt in dit artikel niet verder uitwerken en me richten op andere concrete punten voor een verstandige bijdrage van de SGP aan het klimaatdebat.

3. INVESTEER IN DRAAGVLAK

Het succes van klimaatbeleid staat of valt met het draagvlak ervoor onder de bevolking. Zonder draagvlak wordt het plaatsen van windturbines immers haast onmogelijk en het verduurzamen van woningen al helemaal. Te vaak wordt pleiten voor draagvlak gezien als het afremmen van de transitie, maar zonder draagvlak is een succesvolle energietransitie kansloos.

Hoewel het klimaatdebat wordt gedomineerd door gele hesjes en klimaatspijbelars, denken de meeste Nederlanders veel genuanceerder over het klimaat. Een groot deel van de mensen wil gerust zijn steentje bijdragen aan een beter klimaat vanwege rentmeesterschap of verantwoordelijkheid voor volgende generaties. Een ander deel maakt zich, terecht, veel zorgen over de haalbaarheid en de betaalbaarheid van de maatregelen. Bovendien heeft het 'redden van het klimaat' voor veel Nederlanders lang niet

zo'n hoge prioriteit als studie, werk of gezin. De overheid moet verstandig klimaatbeleid maken dat deze burgers niet afstoot, maar juist betreft bij de energietransitie. Daarvoor kan de SGP zich op een aantal punten onderscheiden.

3.1 Gebruik geen grote woorden

Ten eerste: gebruik geen grote woorden. We horen vaak kreten als 'het groenste kabinet ooit' of 'de grootste transformatie sinds de wederopbouw'. Zulke kreten doen het misschien goed onder D66-stemmers, maar driekwart van de Nederlandse bevolking schrikt zich rot als ze dit horen en denken dan: 'gaat morgen de gaskraan aan het begin van de straat dicht, waardoor m'n gezin in de kou zit'? De voorstanders van ambitieus klimaatbeleid moeten zich aanrekenen dat ze hun groene plannen maar al te graag historisch en revolutionair willen afschilderen. Daardoor worden mensen allergisch voor klimaatbeleid.

3.2 Schets een duidelijk perspectief

Ten tweede: schets een duidelijk perspectief. Maak helder wat er precies van mensen wordt verwacht. Onzekerheid werkt immers verlamdend, terwijl een duidelijk perspectief veel onterechte zorgen wegneemt. Ja, uw woning moet beter geïsoleerd worden. Maar het is niet zo dat dat vandaag of morgen moet; het moet vóór 2050 gebeurd zijn en als het even kan eerder. O ja, en dat zorgt ook nog eens voor een flinke besparing op de energierekening. Als de overheid op deze manier een duidelijk perspectief schetst, zouden veel minder burgers bang worden voor de energietransitie.

3.3 Zorg dat het betaalbaar blijft

Ten derde: zorg dat het betaalbaar blijft. Op dit moment kunnen zo'n 650.000 huishoudens in Nederland hun energierekening al niet betalen

en dat aantal neemt alleen maar toe⁴. Het gaat met name om mensen met een laag inkomen, die vaak ook in een slecht geïsoleerd huis wonen. Omdat ze in de financiële problemen zitten en vaak schulden hebben opgebouwd, ontbreekt voor hen ten enenmale de mogelijkheid om te investeren in betere isolatie. Een stijgende energierekening door steeds hogere energiebelastingen is een catastrofe voor deze mensen. We moeten zorgen dat de energietransitie betaalbaar blijft voor mensen met een kleine portemonnee, zodat we deze mensen niet kwijtraken.

4. NIET ALLEEN DE OVERHEID

Nauw verbonden met het maakbaarheidsdenken is de reflex dat de overheid verantwoordelijk is om alle problemen in de maatschappij op te lossen. De christelijke politiek en de SGP in het bijzonder zijn altijd huiverig geweest voor omvangrijke overheidsinterventies. Dat is een geluid dat we ook best in de energietransitie mogen laten horen. Het is goed dat de overheid optreedt en een doel stelt, maar de overheid heeft niet alle oplossingen in huis. Roger Scruton toont in zijn eerder aangehaalde boek met veel voorbeelden aan dat een grote rol van de overheid vaak niet onderdeel van de oplossing, maar eerder van het probleem is. Ook in Nederland zien we dat terug. Voor mijn masterscriptie heb ik een aantal bedrijven geïnterviewd over energiebesparing. Een van de interviews was met Yara, een grote kunstmestfabriek in Nederland. Het bedrijf wilde als onderdeel van de verduurzamingsstrategie restwaterstof van een ander bedrijf gebruiken. Technisch gezien prima mogelijk, maar er moest wel regelgeving voor worden aangepast, iets wat maar liefst zeven jaar duurde. De manager verzuchtte aan het eind van het interview: "Ik zie nu dat er heel veel gepraat wordt, dat er heel veel rapporten worden gepubliceerd, maar kom je gewoon echt

Op dit moment kunnen zo'n 650.000 huishoudens in Nederland hun energierekening al niet betalen en dat aantal neemt alleen maar toe.

met concrete plannen, van: wij willen dat en dat doen, dan vind ik dat de echte steun concreet achterblijft". Een strenge, sturende overheid met veel regelgeving is dus niet altijd de oplossing en soms juist het probleem. In veel gevallen doet de overheid er verstandig aan de juiste kaders te scheppen, belemmerende regelgeving weg te halen, en goede initiatieven van burgers en bedrijven te faciliteren zo nodig te stimuleren.

Veel burgers willen immers best hun steentje bijdragen aan een beter klimaat, zeker als ze weten dat dit ook nog een centje op kan leveren. En dat is positief, want als burgers mee kunnen doen, vergroot dat het draagvlak voor de energietransitie. Bovendien blijkt uit onderzoek dat het energiebewustzijn van burgers toeneemt wanneer ze zonnepanelen op hun dak leggen. Daardoor gaan ze er bijv. ook op letten dat de thermostaat en de lampen 's nachts uit zijn. Toch zijn er veel regels die burgerparticipatie in de weg staan. De overheid moet zulke regels schrappen en zorgen dat iedereen een bijdrage kan leveren aan de energietransitie.

5. AFSLUITING

Naast de nadruk op energiebesparing, klimaatdraagvlak en een verstandige rol van de overheid, zijn er nog veel meer zaken te noemen die de SGP kan inbrengen in het klimaatdebat. Denk aan de nadruk op innovatie. De ontwikkeling van nieuwe technieken als waterstof, thorium, superkritische watervergassing en geo- en aquather-

De SGP hinkt te veel op twee gedachten in het klimaatdebat.

mie biedt enorme kansen (hoewel onzeker is of al deze innovaties ook echt zullen slagen). Maar ook nieuwe organisatieconcepten waarbij bijvoorbeeld een stroomoverschot tijdelijk wordt opgeslagen in geparkeerde elektrische auto's of woningen massaal en efficiënt worden geïsoleerd verdienen onze steun. Een andere bijdrage van de SGP kan zijn de nadruk op een betrouwbare energievoorziening die niet alleen bestaat

uit zon en wind, maar uit ook uit kernenergie, biomassa (onder bepaalde voorwaarden) en aardgas (in ieder geval tot 2050). Om dit artikel niet te lang te maken, zal ik deze en andere voorbeelden nu niet verder uitwerken.

Kortom: de SGP hinkt te veel op twee gedachten in het klimaatdebat. Met de visie 'de transitie naar schone, hernieuwbare bronnen met behoud van werkgelegenheid en draagvlak onder burgers en bedrijven en het voorkomen van energiearmoede' markeert de SGP haar unieke positie in het huidige klimaatdebat. Door deze lijn te concretiseren en consequent uit te dragen kan de positie van de SGP sterker en duidelijker worden.

NOTEN

- ¹ RD. (2019). Chris Stoffer: Weinig SGP'ers zeggen dat klimaatplan onzin is. Geraadpleegd via: <https://www.rd.nl/vandaag/politiek/chris-stoffer-weinig-sgp-ers-zeggen-dat-klimaatplan-onzin-is-1.1579208>
- ² RD. (2019). Wees een nuchtere klimaatrentmeester. Geraadpleegd via: <https://www.rd.nl/opinie/wees-een-nuchtere-klimaatrentmeester-1.1581597>
- ³ Scruton, R. (2012). Groene filosofie: verstandig nadenken over onze planeet. Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- ⁴ Ecorys. (2019). Ecorys brengt financiële gevolgen van de warmtetransitie in kaart. Geraadpleegd via: <https://www.ecorys.com/nl/netherlands/latest-news/ecorys-brengt-financiele-gevolgen-van-de-warmtetransitie-kaart>

NOODACTIE

ONTMOETING HELPT *Juist nu*

Voor onze cliënten is de impact van het coronavirus groot, het is een zware en onzekere tijd. Ontmoeting wil er, gedreven door de liefde van Christus, juist ook nu voor hen zijn. Helpt u mee?

Wilt u ons steunen met uw gebed en gift?
ontmoeting.org/juistnu

Foto: Marien Bergsma

Dat de huidige crisis ook mensen in armere landen hard treft, is overduidelijk. Oxfam Novib waarschuwde in april al dat armoede dreigt voor een half miljard mensen, door de wereldwijde economische gevolgen van de coronacrisis. Die zouden de strijd tegen armoede in één klap met 10 jaar terugwerpen, in sommige regio's zelfs met 30 jaar. Eén ding staat vast: voor heel veel mensen is Covid-19 niet de enige dreiging. Woord en Daad zet zich, ook door middel van beleidsbeïnvloeding, in om voor en met deze mensen (opnieuw) perspectieven te creëren.

Marlies Moret-Verwoerd, mediacoördinator en hoofdredacteur magazines bij *Woord en Daad*

Focus bij pandemie in arme landen op rol maatschappelijk middenveld

David Beasley, directeur van het World Food Programme, gaf in mei een interview dat werd gepubliceerd in *Trouw*. 'Als we niet heel stevig ingrijpen dan dreigt een plaag van bijbelse proporties,' zei hij. 'Door het mislukken van oogsten, de droogte, de sprinkhanenplaag en burgeroorlogen hebben volgens onze schattingen 135 miljoen mensen acuut honger, dus soms

dagenlang geen eten. Door corona verdubbelt het aantal zeer kwetsbare mensen.' Daarnaast zal de economische situatie in de nasleep van de pandemie naar verwachting voor veel landen verslechteren. Mensen in armere landen zijn veelal werkzaam in de informele economie en kunnen niet terugvallen op sociale vangnetten. Met het besluit dat vele overheden namen door

lockdowns af te kondigen om verspreiding van het virus tegen te gaan, zijn deze dagloners per direct hun inkomen kwijtgeraakt. Vaak wordt gewerkt voor wat dezelfde dag wordt gegeten. De voorraad is hooguit genoeg voor enkele dagen. Daarbij beschikken veel ontwikkelingslanden in Afrika en Azië sowieso niet over een stabiele voedselvoorziening.

Naast zorgen om de voedselvoorziening zijn er zorgen over de gezondheidszorg. In deze landen is geen sprake van hoogwaardige gezondheidssystemen. Het aantal IC-plekken in ziekenhuizen is in ontwikkelingslanden zeer laag. Er is een enorme schaarste aan mensen die in de zorg werkzaam zijn en veel internationale gezondheidswerkers zijn uit deze landen teruggekeerd toen de pandemie uitbrak. Mensen weten niet voldoende over hygiëne om verspreiding van het virus tegen te gaan of ze hebben simpelweg niet de middelen om zich te beschermen. *Social distancing* is helaas alleen mogelijk wan-

Met het besluit dat vele overheden namen door lockdowns af te kondigen om verspreiding van het virus tegen te gaan, zijn deze dagloners per direct hun inkomen kwijtgeraakt

neer je als mens letterlijk de ruimte hebt, wat in wijken in steden of in kampen vaak niet het geval is. Schoon (drink)water is in veel plattelandsgedebieden nauwelijks beschikbaar. Corona vormde in deze gebieden direct een levensgrote dreiging bovenop de dreigingen die er al waren.

IMPACT OP PROGRAMMA'S

Bovenstaande ontwikkelingen ziet Woord en Daad weerspiegeld in de programma's die wereldwijd uitgevoerd worden. Veel kinderen kregen voor de crisis één keer per dag een

Hoe dichter je bij de mensen staat voor wie de hulp bedoeld is, hoe groter de kans dat de geboden hulp relevant is.

gezonde maaltijd op school – dat werd meteen minder vanzelfsprekend. Ondernemers in onze projecten krijgen in de meeste gevallen geen steunpakketten vanuit de overheid, ze krijgen hun grondstoffen niet geleverd vanwege de beperkte transportmogelijkheden of zien hun producten ophopen door stagnatie in de rest van de keten. Partnerorganisaties doen wat zij kunnen om deze gezinnen te bereiken met voedselpakketten en ondernemers te steunen om deze crisis door te komen. We zien bij ondernemers veel creativiteit om ook in deze tijd hun onderneming, met de nodige aanpassingen, voort te zetten.

DOOR MENSEN ZELF VORMGEGEVEN

Intussen kwamen, ook in Nederland, direct allereerste initiatieven op gang voor noodhulp in landen in Azië en Afrika. In crisissituaties is het essentieel dat aan de basisbehoeften van mensen wordt voldaan. Daarbij is het wel van belang aan te sluiten op dat waar in het land behoefte aan is. In een artikel getiteld 'Wacht nou eerst eens op de hulpvraag!' in *Vice Versa online* stellen Anika Altaf en Betteke de Gaay Fortman: 'Je moet weten wat die basisbehoeften zijn zodat mensen zo snel mogelijk hun leven zelf weer kunnen oppakken. Hoe dichter je bij de mensen staat voor wie de hulp bedoeld is, hoe groter de kans dat de geboden hulp relevant is. Wij moeten op zoek naar een nieuwe rol die wellicht meer ligt in het identificeren van de juiste lokale organisaties en hen in hun kracht te zetten.' Dit vraagt

ook flexibiliteit in besteding van gelden, omdat de context kan veranderen. Zij pleiten voor 'ontwikkeling die door mensen zelf wordt vormgegeven', met 'waardigheid en solidariteit als kernwaarden'. Veel goededoelenorganisaties, stellen Altaf en De Gaay Fortman, vervallen bij noodsituaties in oude reflexen: zelf invullen wat in een gebied nodig is, zonder goed te kijken naar wat door overheden en andere organisaties ter plekke al gedaan wordt. Terwijl we als organisaties lang niet altijd zelf aanwezig hoeven te zijn, maar de mensen daar wel zo goed mogelijk moeten ondersteunen om de juiste hulp te verlenen.

STRATEGISCH PARTNERSCHAP

Sylvestre Tiemtoré is directeur van SPONG in Burkina Faso, een partnerorganisatie van Woord en Daad, die 232 lokale organisaties vertegenwoordigt en in die hoedanigheid één van de belangrijkste partners is uit het maatschappelijk middenveld voor de Burkinese overheid. Recent kende het Ministerie van Buitenlandse Zaken een subsidie toe voor een programma om burgers een stem te geven in het klimaatbeleid van vier Afrikaanse landen. Sylvestre onderstreept het belang van beleidsbeïnvloeding voor samenwerking met het maatschappelijk middenveld, ook in Zuidelijke landen en tijdens crisissituaties. 'Lokale organisaties kunnen als geen ander de capaciteiten en de stem van het maatschappelijk middenveld in de beleidsdialoog versterken,' vindt hij. 'Er is een relatie tussen de mate van ontwikkeling in een gebied en de kwaliteit van burgerparticipatie in het politieke proces. Als we een inclusief en effectief overheidsbeleid willen hebben, waar burgers invloed hebben op keuzes die gemaakt worden en op de toewijzing van middelen, moeten we een maatschappelijk middenveld hebben dat inspraak heeft. Daarbij zie je dat er een verandering gaan-

de is van hulp naar een relatie van strategisch partnerschap om ontwikkelingsvraagstukken samen aan te pakken.'

SLEUTELPOSITIE

Jacob van der Duijn Schouten, politiek adviseur bij Woord en Daad, herkent dit. 'Om tot effectieve bestrijding van armoede en ongelijkheid te komen, óók in noodsituaties als een pandemie, zijn individuen en organisaties in het maatschappelijk middenveld nodig. Zij weten als geen ander wat in de specifieke context van hun land nodig is en zijn in staat de meest uitgesloten groepen mensen te bereiken. Daarom pleit Woord en Daad bij de politiek voor besteding

Lokale organisaties kunnen als geen ander de capaciteiten en de stem van het maatschappelijk middenveld in de beleidsdialoog versterken.

van gelden via het maatschappelijk middenveld in armere landen. Deze organisaties kunnen een sleutelpositie vervullen bij het weerbaar maken van mensen in hun omgeving tegen toekomstige crises.' In de huidige situatie worden subsidiegelden vaak besteed via multilaterale instellingen op Europees of wereldniveau. Jacob: 'Daar is meer sprake van 'one size fits all', terwijl in de verschillende landen vaak heel specifieke behoeften zijn. Wij maken ons, in samenwerking met organisaties als Prisma, sterk voor samenwerking vanuit Nederland met organisaties uit het maatschappelijk middenveld in de landen zelf.'

ROL VAN RELIGIEUZE LEIDERS

Prisma, de koepel van een twintigtal christelijke ontwikkelingsorganisaties, benadrukt dat religieuze leiders en zogenoemde *faith based* organisaties ook een cruciale rol kunnen spelen in de bestrijding van het virus. Zij kunnen veelal de meest kwetsbare en gemarginaliseerde groepen bereiken en hebben ook zicht op wat de behoeften zijn in lokale contexten, zodat financiële middelen effectief kunnen worden besteed. Charlotte Ariese, coördinator beleidsbeïnvloeding bij Prisma: 'Geloofsleiders hebben in gemeenschappen, onder andere vanwege hun aanzien en invloedrijke stem, vaak een belangrijke rol bij de verspreiding van informatie en bij het aanzetten tot gedragsverandering. Bovendien kunnen zij van belang zijn bij het aanpakken van stigmatisering. Dat werd ook duidelijk tij-

Om de corona-impact in armere landen op te vangen, zijn simpelweg extra middelen nodig, bovenop de al bestaande budgetten.

dens de ebolacrisis in West-Afrika in 2014. Religieuze actoren hebben daarom ook in de bestrijding van Covid-19 een groot potentieel om verdere verspreiding te stoppen. Wij roepen de overheid op om de samenwerking met maatschappelijke organisaties en in het bijzonder ook religieuze actoren in zich ontwikkelende landen te intensiveren. Want we hebben de opdracht om onze verantwoordelijkheid te nemen en zorg te dragen voor de meest kwetsbaren op deze wereld – niet alleen in Nederland, maar ook daarbuiten.’

STEUNMAATREGELEN

De crisis vraagt om internationale solidariteit. Bij rampspoed zijn we geneigd om ons naar binnen te keren, stelt de Adviesraad Internationale Vraagstukken. In april van dit jaar verzocht het kabinet de AIV om een advies rond de Nederlandse inzet bij de bestrijding van het coronavirus in ontwikkelingslanden. De AIV adviseerde het kabinet een samenhangend pakket van steunmaatregelen samen te stellen, bestaande uit onder meer gezondheidszorg, voedselhulp, een sociaal vangnet en sociaaleconomisch perspectief. Jacob: ‘Het advies laat zien dat grote nood een fors budget op korte en langere termijn vergt. Ook benadrukt het advies dat het wenselijk is de extra gelden voor ontwikkelings-samenwerking uit algemene middelen te financieren. Zo wordt voorkomen dat lopende projecten moeten worden gestopt of langetermijnbeleid wordt ondergraven. Ook voor de lange termijn blijft het noodzakelijk voldoende middelen be-

schikbaar te houden. Het belang van samenwerking met lokale actoren als religieuze leiders wordt in het advies expliciet benoemd.’

BUDGET VOOR ONTWIKKELINGS-SAMENWERKING

Woord en Daad ondertekende in dezelfde periode samen met zo’n vijftig andere organisaties, waaronder ook Prisma, een statement dat de overheid ertoe oproept financiële steun te verstrekken aan landen in Afrika en Azië. De oproep werd gesteund door onder meer een twintigtal religieuze en levensbeschouwelijke leiders. Om de corona-impact in armere landen op te vangen, zijn simpelweg extra middelen nodig, bovenop de al bestaande budgetten. Jacob: ‘In eerdere kabinetten-Rutte is fors bezuinigd op het officiële budget voor ontwikkelingssamenwerking (het ODA-budget). Het huidige kabinet wist extra middelen vrij te spelen voor ontwikkelings-samenwerking, maar liet eerdere structurele bezuinigingen ongemoeid. Dat leidt ertoe dat het ODA-budget met 0,54 procent van het bni historisch laag is. Door in deze crisis niet te bezuinigen op ontwikkelingssamenwerking, komen we als land dicht bij de internationale norm van 0,7 procent van het bni. Dat zou de mensen in crisisgebieden op korte en lange termijn ten goede komen. Daarnaast is het van groot belang dat Nederland zelf kritisch in de spiegel kijkt. Hoe draagt ons belastingsysteem bij aan het in stand houden van ongelijkheid als ontwikkelingslanden belastinginkomsten mislopen? Wat moeten we zelf doen om de uitstoot van CO₂ te verminderen, waar inwoners van ontwikkelingslanden vaak als eerste de klimatologische gevolgen van merken? Het gaat om méér dan alleen geld. Nederlands beleid moet in de breedte bijdragen aan duurzame ontwikkeling wereldwijd. Op die manier worden landen weerbaarder om schokken zoals deze crisis op te vangen.’

AANPAK VAN GRONDOORZAKEN

In de landen waar wij werken, is de situatie nog ernstiger geworden. We doen er alles aan om onze projecten, waar nodig met aanpassingen vanwege de huidige omstandigheden, doorgang te laten vinden en mensen te voorzien van wat zij nodig hebben om hun eigen leven zo snel mogelijk weer te kunnen oppakken. Het is dus nodig dat we daarvoor samenwerking zoeken met het maatschappelijk middenveld en dat er voldoende budget voor vrijgemaakt om de gevolgen van de pandemie in armere landen zo veel mogelijk te beperken.

Rina Molenaar, directeur-bestuurder van Woord en Daad, geeft aan dat de situatie rond corona nog eens te meer heeft onderstreept hoezeer maatschappelijke organisaties in de landen zelf van toegevoegde waarde zijn. 'Door het niet kunnen reizen zijn we veel meer genoodzaakt om ons nog meer te baseren op wat zij vanuit de landen aanreiken. Woord en Daad heeft altijd al geïnvesteerd in deze contacten en werkt in elk land dan ook samen met lokale partnerorganisaties.'

Rina merkt op dat daarnaast voor de inhoud van programma's een koersvast beleid nodig is. 'We kunnen niet in de toekomst kijken, maar zeker is dat er meer crises en rampen in de wereld zullen plaatsvinden,' zegt ze. 'Dat is ook de reden waarom we als ontwikkelingsorganisatie werken aan de aanpak van grondoorzaken van armoede en van daaruit systemen willen verande-

Ons beleid is crisis proof, juist omdat we kijken naar grondoorzaken, op een evenwaardige manier gebruik maken van de krachten die in het gebied aanwezig zijn en dat koppelen aan wat in Nederland aan expertise aanwezig is.

ren. Dat geven we vorm door samenwerking te zoeken binnen en buiten de sector, zodat je met alle betrokken partijen in een gebied het vraagstuk bij de wortel kunt aanpakken. Toen we dit jaar aan ons nieuwe beleidsplan schreven, zeiden we tegen elkaar: "Covid-19 is een extra element, dat we vooraf niet hadden voorzien. Moeten we ons beleid daarop aanpassen?" En het antwoord daarop was: Nee. Ons beleid is *crisis proof*, juist omdat we kijken naar grondoorzaken, op een evenwaardige manier gebruik maken van de krachten die in het gebied aanwezig zijn en dat koppelen aan wat in Nederland aan expertise aanwezig is. Op deze manier willen we waarmaken waar we als Woord en Daad voor staan, zoals ook Sylvestre dat in Burkina Faso doet: te spreken voor degenen die anders niet gehoord worden, en iets zichtbaar maken van Gods komend Koninkrijk.'

Als zelfstandige lidstaten op weg naar 2030!

Lessen van de coronacrisis voor de Europese Unie

Ir. Bert-Jan Ruissen, lid van het Europees Parlement voor de SGP

Als de coronacrisis iets heeft duidelijk gemaakt, dan is het wel dit: naast het feit dat er supranationaal van alles wordt geregeld, bestaat de Europese Unie in essentie nog altijd uit een groep landen die op een aantal punten intensief met elkaar samenwerken. De goede samenwerking bij de virusbestrijding laat zien dat landen ook best zelf de economische crisis te boven kunnen komen.

LIDSTATEN LEIDEND

We moeten constateren dat bij de bestrijding van het virus het vooral de landen zelf zijn geweest die de leiding namen. De Europese Unie

was slechts ondersteunend en coördinerend, wat ook niet verwonderlijk is, omdat volksgezondheid primair valt onder de bevoegdheden van de lidstaten. Zelfs bij het sluiten van de gren-

zen waren het de lidstaten die, zeer tegen de zin van de Europese Commissie in, de regie namen. Zeeuws-Vlamingen die over de grens hun boodschappen wilden doen, stonden ineens voor een gesloten grens. Dat waren beelden die we al jaren niet meer hadden gezien.

De oproep vanuit de Europese Commissie (EC) om de binnengrenzen open te houden, werd door de lidstaten massaal genegeerd. En terecht. Het vrije verkeer van goederen en personen is een groot goed, maar uiteindelijk blijft iedere regering primair verantwoordelijk voor de bescherming van haar eigen burgers. Elk land had ook zijn eigen aanpak bij het tegengaan van besmettingen met het coronavirus. Op het moment dat we het in de Europese Unie eens werden dat de buitengrenzen dicht moesten, was in heel veel landen zoals Italië, Spanje en Frankrijk al sprake van een *lockdown*.

De hele situatie liet ondertussen wel zien, dat coördinatie in EU-verband op cruciale punten wel degelijk nodig is. Zo kwam door het sluiten van de grenzen de toelevering van medicijnen, voedsel en andere kritische voorraden ineens onder druk te staan. De Europese Commissie heeft daar terecht de aandacht voor gevraagd. De zogenaamde *green lanes* die vervolgens in het leven werden geroepen, zorgden ervoor dat essentiële goederen toch vlot de grens over konden.

NATIONAAL SENTIMENT

Ondanks de genoemde *green lanes* was al snel wel duidelijk dat de landbouwsector hard getroffen zou worden door de coronacrisis. Vandaar dat de agrarische sector al snel vroeg om een landelijk pakket aan maatregelen om ondernemers en werknemers in land- en tuinbouw te steunen. Die roep werd ook in andere lidstaten gehoord.

Opvallend was vooral dat politici in een aantal lidstaten hun burgers ertoe aanspoorden om

vooral producten uit eigen land te gaan kopen. Er was sprake van een waar 'voedselnationalisme' in Europa. De Franse minister van landbouw riep op tot een nieuw 'voedselpatriottisme'. De Poolse regering kritiseerde binnenlandse bedrijven die doorgingen met het importeren van melk uit andere landen in plaats van het te kopen van de eigen boeren. In Frankrijk en Oostenrijk drong de regering er bij supermarktketens op aan om producten van de eigen boeren te betrekken. Eventuele prijsverschillen zouden worden gecompenseerd via daartoe speciaal in het leven geroepen bonussen.

In dezelfde geest werden de Belgen opgeroepen meer friet te eten, de Fransen nog meer eigen kaas te kopen en Britten om thee met nog meer melk te drinken.

De Europese Commissie was er half maart ook al snel bij om regeringen van lidstaten meer ruimte te geven hun landbouwsector te ondersteunen, mits ze geen concurrentievoordelen opleveren die op termijn de sector in andere lidstaten kan schaden. In het kader van de interne markt is dat voorbehoud ook volgens mij van groot belang – niet in het minst ook het belang van Nederland.

ONDERLINGE SOLIDARITEIT

Op andere terreinen, met name op het vlak van regionale ontwikkeling, besloot de EC al snel dat er ook een Europees steunpakket vereist was. Aan de eerste voorstellen heb ik mijn steun kunnen geven. Het ging daarbij om herverdelen van een kleine 40 miljard euro vanuit de reeds bestaande regiofondsen. Sommige lidstaten waren hiermee erg geholpen. Het gaf hen extra middelen om doelgericht maatregelen te kunnen treffen ter bestrijding van de corona crisis.

BLINDE VLEK VOOR LANDBOUW

Op het vlak van de land- en tuinbouw bleef de steun vanuit Brussel daarentegen wel heel erg beperkt. De Europese Commissie stelde slechts

een enveloppe van 80 miljoen euro beschikbaar voor ondersteunde marktmaatregelen. Voor zwaar getroffen sectoren, zoals frietaardappelen, sierteelt en kalfsvlees, bleef financiële compensatie vanuit de EU helemaal uit. Hier had Brussel echt meer moeten en kunnen doen. Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid is er namelijk mede op gericht om boeren in tijden van crisis te hulp te kunnen schieten.

SCHULDENUNIE

De vraag is ondertussen ook wat mij betreft hoe ver solidariteit moet gaan. De huidige praktijk kent mijns inziens een aantal perverse mechanismen. De Europese Centrale Bank (ECB) houdt de rente kunstmatig laag en drukt op ongeken- de schaal geld bij. De extreem lage rente, schaaft (pensioen)spaarders en speelt landen met hoge staatsschulden in de kaart. Daarnaast heeft de ECB ook nog eens zo'n 30% van de staatsschulden van eurolanden opgekocht. Duitsland en Nederland staan zo mede garant voor de collectieve uitgaven van Zuid-Europese landen.

Daarbovenop is er inmiddels een steunpakket van 540 miljard vastgesteld en liggen er nu voorstellen van de Europese Commissie voor een herstelfonds van 750 miljard voor de komende jaren. Dit zijn gigantische bedragen die ertoe leiden dat ook de Europese Unie enorme schulden gaat maken, die men wil gaan aflossen met het instellen van Europese belastingen. Dat laatste is iets waar we al helemaal niet op zitten wachten. Eigen belastingen maken de EU nog meer tot een superstaat, wat onwerkbaar is. Economen waarschuwen ons ondertussen dat al die schulden bij elkaar (én bij de ECB én bij de lidstaten én straks dus ook bij de Europese Unie) enorme risico's met zich mee brengen voor de financiële stabiliteit op langere termijn. De Europese Unie begeeft zich met deze plannen op bij- zonder glad ijs.

Nu al ziet het ernaar uit dat de schuld van Frankrijk zal oplopen van bijna 100% naar 135% van het BNP, die van Italië van 135% naar maar liefst 175%.

EUROZONE

Door de schuldenpositie van landen binnen de EU zo uit de hand te laten lopen, wordt ook de Europese munt onhoudbaar. Op dit moment is de euro voor Zuid-Europa te duur, waardoor deze landen de concurrentiekracht missen die hen vervolgens in staat zou stellen om schulden te verlagen en ingrijpende hervormingen door te voeren. Voor Noord-Europa is de euro te goedkoop, waardoor het besteedbaar inkomen van burgers zodanig aan inflatie onderhevig is dat ze niets gemerkt hebben van de economische groei waarvan tot voor kort sprake was.

Er moet wat mij betreft dan ook gezocht worden naar scenario's waarbij landen uit de eurozone kunnen stappen.

KORTOM

De coronacrisis heeft wat mij betreft aangetoond dat een stevig maatschappelijk en politiek draagvlak binnen de Europese lidstaten voor een ever closer union ontbreekt, en dat de Europese Unie in de huidige vorm er goed aan zou doen een stapje terug te doen. Het primaat dient te liggen bij de lidstaten. Onderlinge solidariteit is goed, maar zij zelf dienen uiteindelijk verantwoordelijk te blijven voor de verplichtingen die zij aangaan richting hun eigen bevolking. Economische samenwerking via de interne markt is belangrijk, maar schuldenbergen creëren en nog meer bevoegdheden aan Brussel overdragen zijn geen verstandige 'oplossings'-richtingen. Als we kiezen voor pragmatische en resultaatgerichte samenwerking tussen soevereine lidstaten in Europa, dan zie ik grote kansen voor de toekomst van Europese Unie.

Van der Spek
Financiële Diensten

DUIDELIJK

Gratis Intake gesprek
**Gratis aankoop-
begeleiding**
**Scherpe rente bij
Nederlandse en
Duitse banken**

Herenweg 42 * Postbus 54 * 2750 AB * Moerkapelle
tel: 079-5931241
e-mail: info@spekadvies.nl * www.spekadvies.nl

De COVID-19 uitbraak heeft iedereen op een andere manier ervaren. Vaak komen in de media allerlei experts aan het woord. Het is ook goed om geluiden vanaf het grondvlak te beluisteren. In deze Lokaal Vizier komen daarom een predikant, een directeur van een hulpverlenersorganisatie en een SGP-fractievoorzitter aan het woord.

Aris van Dijk, redactielid (samenstelling)

Corona in het land

Ds. H. Polinder, als predikant verbonden aan De Schuilplaats, de Immanuelkerk en de Maranathakerk op Urk

Toen duidelijk werd dat door de maatregelen van de regering de kerkdiensten op zondag 15 maart met maximaal 100 mensen in de kerk gehouden mochten worden, is op Urk direct contact geweest met de burgemeester. In de zondagen die volgden werd dit in overleg met de burgerlijke gemeente helemaal afgeschaald naar het minimum dat nodig is om via de livestream de kerkdiensten uit te zenden. Ook in de eerste weken daarna hebben wij als kerken overleg gehad met de plaatselijke overheid. Een goede relatie met de overheid als kerken, beiden met een eigen verantwoordelijkheid, is van grote betekenis ook in deze coronacrisis.

Wat ik verder wil noemen is de inzet van velen in de plaatselijke gemeenschap. Er werd hulp geboden en voortdurend aandacht gegeven aan de mensen die door de maatregelen geen of be-

Ook als kerken hebben we een verantwoordelijkheid ten opzichte van onze naaste. Als christenen doen we dit in het diepe besef dat we afhankelijk zijn van Gods zegen.

perkt bezoek mochten ontvangen. Ook nu blijkt Urk een hechte gemeenschap te zijn.

Tegelijk is er de zorg om vol te houden en de regels in acht te blijven nemen. Ook als kerken hebben we daarin een verantwoordelijkheid ten opzichte van onze naaste. Als christenen doen we dit in het diepe besef dat we afhankelijk zijn van Gods zegen.

Zoals in elke tijd is het de roeping van christenen om rekenschap te geven van de hoop die in hen is. Angst en eenzaamheid kenmerken deze crisistijd. Wie de verhalen en de beelden gezien heeft van coronapatiënten en hun families, wordt diep geraakt hoe mensen zonder aanwezigheid van hun familie wekenlang alleen in het ziekenhuis lagen en zelfs in eenzaamheid stierven. Het Evangelie reikt de troost en de hoop aan door de Heere Jezus Christus, Die voor de Zijnen geleden heeft tot in de dood. Deze stervende wereld heeft deze boodschap van hoop nodig. Waar christenen leven uit deze hoop in crisistijd, zijn ze naar het woord van Jezus een licht op de kandelaar en een stad op een berg, die niet verborgen kan blijven.

In deze crisistijd moeten we leren wat we altijd weer moeten leren, ook als er geen crisis is: echte bekering tot God en een oprecht geloof in Jezus Christus. Deze crisis bepaalt ons wel extra erbij hoe onzeker en kwetsbaar ons leven op aarde is. De enige veilige Schuilplaats in leven en sterven is Jezus Christus. Zalig wie in leven en sterven het eigendom van Christus is.

Eva Wielenga, directeur van Stichting De Haven in Den Haag¹

fotograaf: Tineke Smith

Op zondag 15 maart om 18.00 uur worden per direct alle seksinrichtingen gesloten. Nog diezelfde avond zijn we in de Haagse prostitutiestraten en zien we de eerste paniek. Veel meer dan 'er zijn' kunnen we op dat moment niet, maar we wisselen veel gegevens uit. In de daaropvolgende weken wordt pijnlijk duidelijk hoe kwetsbaar vrouwen in het prostitutiecircuit vaak zijn. Veel buitenlandse vrouwen zonder financiële buffers of netwerk hebben weken geen inkomsten en lijden honger. Ons cliëntenaantal verdubbelt binnen een paar weken, en de groep vrouwen die definitief wil stoppen met prostitutie of andere intensieve begeleiding nodig heeft, groeit explosief. Hen wachten lange hulpverleningstrajecten.

De eerste weken hebben we begrip voor de overheid. Al snel kijken we met lede ogen naar andere grote steden. Elders gaan de voorzieningen veel sneller *live*, zijn de regelingen beter op maat. In Den Haag vallen verschillende doelgroepen buiten de boot voor uitkeringen, terwijl ze wel belasting hebben betaald. De gemeente

wacht eerst op het Rijk voor aanvullende financiën. Voor hen die wel recht hebben op een uitkering is de website voor aanvraag wekenlang overbelast en naar later blijkt: incompleet. Gevolgen: soms wekenlange vertraging van uitbetaling van financiële steun.

In deze tegenslagen ervaren we dat de Heere rijkelijk voorziet, bijvoorbeeld in hulp van vrijwilligers en betrokkenen. Het bruist al weken van wat een Haagse voorganger 'heilige creativiteit' noemt. We brachten met hulp van kerken ruim 1200 pakketten rond en voedden hiermee zo'n 170 monden, week in, week uit. Op het hoogtepunt waren ruim 75 huishoudens volledig af-

In deze tegenslagen ervaren we dat de Heere rijkelijk voorziet, bijvoorbeeld in hulp van vrijwilligers en betrokkenen. Het bruist al weken van wat een Haagse voorganger 'heilige creativiteit' noemt.

hankelijk van het beetje leefgeld dat we ze per week over maakten. Deze 'broodnoodvoorziening' waarin de Gemeente via De Haven wel voorzag, dekt echter bij lange na niet hun (vaak hoge) vaste lasten. De wethouder roemt de rollen van De Haven en van kerken en wacht verder op het Rijk voordat een verdere noodvoorziening wordt opgetuigd.

Als corona ons iets duidelijk maakt, dan is het dat de samenleving nu de kwetsbaarheden moet gaan erkennen die de opheffing van het bordeelverbod in 2000 heeft teweeggebracht. Dat het *discours* zich niet meer richt op die enkele mondige sekswerkers die hun zaakjes grotendeels op orde hebben. We moeten de aandacht van politiek en media verschuiven naar de noden van de allergrootste groep vrouwen die vanwege pure armoede in hun thuisland genoodzaakt zijn hun lichaam te verkopen en naar de slachtoffers van mensenhandel. Hún problemen komen nu naar boven.

De Haven treft namelijk bijna geen 'ondernemers' aan, maar wel heel veel vrouwen in slechte financiële situaties, vaak slecht Nederlands sprekend en zeer kwetsbaar voor uitbuiting. We zien een significante stijging van vrouwen die in de rustperiode waartoe corona ze dwingt nu heel bewust de keuze maken: Ik wil definitief stoppen met prostitutie! Het zijn signalen die nu heel serieus en opgevolgd moeten worden.

*Deel van de Haagse Doubletstraat
foto: Stg De Haven*

Cees Verloop, voorzitter SGP-fractie in de gemeenteraad van Tholen

De Thoolse aanpak van de corona-crisis zal niet veel afwijken van de aanpak elders. Tholen behoorde al vroeg tot de donker gekleurde gebieden op de kaart, als gevolg van het relatief hoge aantal besmettingen in onze gemeente. De aanpak was derhalve het snel opschalen van maatregelen, ruim en breed communiceren en alert volgen van lokale ontwikkelingen en daarop waar nodig acteren. Veel maatregelen en communicatie was Zeeuws-breed (samen met de veiligheidsregio) georganiseerd om vervolgens lokaal te distribueren.

Maar ook dienen we niet te vergeten de betekenis van persoonlijke aandacht en betrokkenheid met getroffen en, zowel wat betreft ziekte en rondom het overlijden van een naaste, maar ook bij eenzaamheid of financiële problemen waar inwoners en bedrijven mee worden geconfron-

teerd. Met name voor dit laatste punt is in Tholen, in aanvulling op landelijke regelingen, een lokaal vangnet gerealiseerd.

We leven in Nederland in een goed georganiseerd land, wat de aanpak van een dergelijke crisis 'makkelijker' maakt. Ik denk dat de aanpak tot op heden ook goed is geweest. Hoe de verdere versoepeling vorm zal krijgen, waarvan de eerste contouren ondertussen bekend zijn, moet nog worden gezien. Maar ook daar hebben we wel vertrouwen in.

Wel kunnen we constateren dat nu het ergste lijkt gekeerd, we het vooral hebben over hoe goed 'onze' aanpak is geweest. We roemen over wat deskundigen hebben bedacht, wat politici hebben besloten en wat de samenleving heeft gedaan. Opnieuw staat daarin de mens centraal: 'We hebben het weer gefikst!'

Maar waar horen we nog een stem of opmerking, een bukken en buigen onder Gods slaande hand, met het oog op verootmoediging en terugkeer naar Hem? Wie horen we nog spreken over onze afhankelijkheid van God? Tijdens de vaststelling van het lokale vangnet hebben we als fractie dit kort aangestipt maar tijdens de komende behandeling van de Kadernota 2021 zullen we daar zeker nog op terugkomen.

NOTEN

¹ De Haven is er voor moeders, dochters en zussen in de seksindustrie en biedt veldwerk, prostitutie maatschappelijk werk en een uitstapprogramma.

De impact van het coronavirus is groot. Dat merken ook de medewerkers van Stichting Ontmoeting, een organisatie die hulp verleent aan kwetsbare mensen vanuit diverse locaties in het land. De gevolgen van de coronacrisis komen bij veel cliënten van Ontmoeting extra hard aan. In deze bijdrage geven twee medewerkers een inkijkje in de praktijk van alledag. Met als belangrijkste motivatie om problemen aan te pakken. Waar dat nodig is met hulp van gemeentelijke instanties. Maar vooral met inzet, steun en gebed van vrijwilligers en professionals.

Ineke Bergsma en Martin van der Elst, *Stichting Ontmoeting*

Hulp voor dubbel getroffen arbeidsmigranten

Een praktijkverhaal over gevolgen van coronacrisis voor kwetsbare mensen

Tegen welke situaties lopen kwetsbare mensen zoal aan? Welke nood speelt hun parten? Een paar voorbeelden. Voor eten kunnen ze niet naar de voedselbank, want die is dicht of heeft te weinig voorraad. Medewerkers van Ontmoeting krijgen hulpvragen van mensen die door corona ineens zonder werk zitten en geen idee hebben

wat ze moeten doen. En van verslaafden die door corona hun afkicktraject niet kunnen afmaken en terug dreigen te vallen in hun verslaving. Kwetsbare gezinnen in onveilige situaties zitten noodgedwongen bij elkaar in huis. Vastigheden waar ze naar uitkeken, vallen weg. Ineke Bergsma werkt als veldwerker Europese migranten

voor Ontmoeting in Rotterdam. Zij vertelt over haar werk en de impact die het coronavirus heeft.

Ineke: 'Het veldwerkteam richt zich op buitenslapers, dakloze mensen die niet in de opvang verblijven, maar daadwerkelijk onder bruggen en in portieken slapen. We gaan in alle vroegte potentiële slaapplekken af, om contacten op te bouwen met buitenslapers, de problematiek of hulpvraag in kaart te brengen en waar mogelijk naar een oplossing toe te werken. Als veldwerker voor Europese migranten adviseer ik Europeanen over mogelijkheden voor werk of huisvesting, en organiseer ik terugkeer naar het land van herkomst.

De corona-crisis heeft ons werk drastisch veranderd. Niet zozeer de ziekte zelf, maar des te meer de maatschappelijke gevolgen van maatregelen. Er zijn vele tientallen buitenslapers bijgekomen. Op dit moment zijn er bij ons in Rotterdam zo'n 200 mensen bekend die buiten slapen.

De corona-crisis heeft ons werk drastisch veranderd. Niet zozeer de ziekte zelf, maar des te meer de maatschappelijke gevolgen van maatregelen. Er zijn vele tientallen buitenslapers bijgekomen.

ARBEIDSMIGRANTEN ZIJN EXTRA KWETSBAAR

Mensen die ergens slapen op een bank en vriendelijk verzocht werden elders te gaan slapen of mensen die hun baan kwijt raakten. Het grootste deel van de buitenslapers is op dit moment Europese arbeidsmigrant. Zij zijn kwetsbaar voor de gevolgen van de corona-crisis op vele fronten: ze hebben flex-contracten die makkelijk te ontbinden zijn, hebben werk gekoppeld aan huisvesting, en werken in sectoren die hard

We hebben mensen met complexe problematiek op straat waar we maandenlang niets anders voor konden doen dan pappen en nathouden.

getroffen zijn door de crisis. Daarnaast zijn hun sociale netwerken in Nederland minder sterk en kampen sommigen met taalbarrières waardoor ze minder snel hun weg vinden. Als klap op de vuurpijl zijn veel Europese grenzen een tijdlang dicht geweest, of beperkt open.

De gemeente Rotterdam heeft tijdens de periode van strenge maatregelen enkele sporthallen geopend waar mensen zonder recht op nachtopvang op veldbedden mochten gaan slapen. Wij waren in die periode in de sporthallen actief om mensen informatie over werkmogelijkheden te geven, hun documentatie en status uit te zoeken, en vrijwillige terugkeer naar het land van herkomst te organiseren. De sporthallen zijn vanaf 12 juni weer gesloten. Een deel van de mensen is toen weer op straat beland.

OOZAKEN EN RISICO'S VAN DAKLOOSHEID

Waarom veel Europeanen niet in een reguliere nachtopvang slapen? Het punt bij Europese migranten die dakloos raken is, dat zij vaak geen recht hebben op hulpverlening in Nederland. Als men hier korter dan 5 jaar woont en werkt, is het veelal niet mogelijk om een pasje voor een nachtopvang te krijgen of een hulpverlenings-traject te starten, tenzij iemand als 'kwetsbaar' wordt gezien vanwege bijvoorbeeld psychische problemen. Dit leidt ertoe dat het merendeel van de buitenslapers in Rotterdam van Europese komaf is, terwijl hun aantal ten opzichte van het totale aantal dak- en thuislozen klein is. Het is soms schrijnend dat mensen die hier al jaren

werken, nét niet genoeg rechten hebben opgebouwd op hulp en daarom in circuits belanden waar ze soms moeilijk uitkomen. Zo wordt er onder daklozen flink veel drugs en drank gebruikt, en is de verleiding of sociale druk groot om dat ook te proberen. In het stadscentrum zijn drugsdealers te vinden die bewust azen op dakloze mensen. Bovendien slaapt men vaak toch in groepen of in panden waar ook drugs en drank wordt gebruikt.

Met regelmaat gaan er via Ontmoeting mensen terug naar klinieken of opvanglocaties in het buitenland, waar men wel recht heeft op hulp. De corona-crisis heeft dit soort repatriëringen een tijd stopgezet. Maandenlang hebben klinieken en opvangen in de meeste Europese landen geen mensen op willen nemen. Soms vanuit praktische overwegingen: men moest 14 dagen in quarantaine na aankomst en daar was geen plaats voor. In andere landen was het landelijk beleid om niemand toe te laten. We hebben mensen met complexe problematiek op straat waar we maandenlang niets anders voor konden doen dan pappen en nathouden. Gelukkig zijn de meeste grenzen ondertussen weer aan het opengaan, en zijn ook begeleide repatriëringen met opname (vooralsnog) weer mogelijk.

EEN GOED BEGRIIP IS HET HALVE WERK

De groep Europese daklozen wordt niet altijd goed begrepen. De discussie over hulp aan deze groep hangt vaak in extremen: de ene kant wil onvoorwaardelijke nachtopvangplekken bieden voor elke buitenslaper, de andere kant wil niets bieden omdat er angst is voor een 'aanzuigende werking'. Zelf sta ik hier tussenin. We hebben nu te weinig mogelijkheden om de groep snel en adequaat te helpen. Zo hebben we geen voorziening om iemand die duidelijk volledig overbelast is een *time-out* voorziening te bieden. Ook is

er geen mogelijkheid om iemand een *detox* te geven van drugs of alcohol, voordat men naar het land van herkomst gaat. Dat bemoeilijkt de mogelijkheden tot opname in andere landen. De enige mogelijkheid die daar nu voor is, is dat de situatie zo escaleert dat men voor enkele weken in het ziekenhuis of in detentie beland. Ik heb cliënten die na een periode van detentie besluiten om terug naar huis of een kliniek te keren, volledig opgefrist. Sommigen bellen me vanuit detentie om te zeggen dat ze zich zo goed voelen en of ik ze wil helpen. Eigenlijk is dat triest en kost het relatief veel voor de samenleving.

De corona-crisis heeft de daklozenzorg op scherp gezet. Ik zie positieve kanten aan deze periode. Zo is er al jaren een tekort aan bedden in de reguliere nachtopvangen, waardoor er mensen 's nachts buiten slapen terwijl ze wel recht hadden op een bed. Blijkbaar slaagt een rijk land als Nederland er niet in om bedden te regelen voor de meest kwetsbare groep onder ons. Daarnaast zijn de slaapzalen in de opvangen druk, en is er weinig privacy. Vanwege corona moest iedereen binnen slapen, daarom zijn er hotelbedden, een cruiseschip en sporthallen in gebruik genomen. Ik hoop van harte dat de discussies en creativiteit die nu losgekomen is, zich omzet in structurele oplossingen.

DAKLOOSHEID TERUGDRINGEN

Gemeentebreed zou ik graag zien dat we toegeen naar meer mogelijkheden tot professionele hulp voor Europeanen. Denk dan aan een time-out voorziening, een mogelijkheid voor kortdurende nachtopvang voor mensen die hun werk met huisvesting kwijtraken maar minder dan 5 jaar hier werken, en meer scholing voor professionals zodat ze goed weten hoe Europeanen te adviseren en door te verwijzen. We hebben nu redelijk veel voorzieningen voor eten,

koffie, douchen, etc. Dat zou wat minder kunnen, met een wat meer structurele aanpak daar tegenover.

Op landelijk niveau zijn er twee zaken die aandacht behoeven. Zo zou er meer aandacht moeten zijn voor de consequenties van de contracten die gebruikt worden in de uitzendbranche. Dit maakt werknemers kwetsbaar voor verlies van werk en huisvesting. Daarnaast is er uiteraard het algemene huisvestingsprobleem, dat heeft grote gevolgen voor daklozen. De mensen die wel in nachtopvangen slapen, kunnen niet doorstromen naar een huis, en Europeanen die hun werk en slaapplek kwijtraken, kunnen moeilijk een nieuwe kamer vinden. Het is goed dat staatssecretaris Blokhuis maatregelen heeft aangekondigd om dakloosheid drastisch terug te dringen door middel van het beschikbaar maken van woningen. We zijn benieuwd naar de concrete uitvoering hiervan.

TREND: AANTAL DAKLOZEN NEEMT TOE

Ontmoeting biedt met vrijwilligers en professionals steun aan kwetsbare mensen die zijn vastgelopen. Mensen met sociale, psychische en financiële problemen, ex-gedetineerden, zwerfjongeren, dak- en thuislozen en multiprobleemgezinnen. We bieden hen steun, zodat ze weer een stap in de goede richting kunnen zetten. Dit doen we vanuit verschillende locaties in heel Nederland. Martin van der Elst is regiodirecteur bij Ontmoeting. Ook hij ervaart dat het werk door corona is veranderd en de eenzaamheid bij de cliënten van Ontmoeting is toegenomen.

Martin: 'Veel werk van onze medewerkers wordt nu op afstand uitgevoerd. De meeste medewerkers werk(t)en in de afgelopen tijd zo veel moge-

Huiselijk geweld en kindermishandeling zijn toegenomen; het aantal scheidingen neemt toe. De toestroom van nieuwe cliënten zal zeker toenemen. Daar staat tegenover dat de middelen vanuit de overheid beperkt zijn.

lijk vanuit huis. Alleen in urgente situaties zijn uitzonderingen gemaakt en cliënten bezocht. Soms vonden ontmoetingen in de buitenruimte of op kantoor plaats. Natuurlijk werd rekening gehouden met de RIVM-richtlijnen. De ontmoetingen waar Ontmoeting sterk in is, zijn nu vaak ontmoetingen op afstand geworden. Het ontbreken van het persoonlijke contact is een groot gemis. Medewerkers en vrijwilligers willen graag present zijn. Een telefoongesprek of een *video call* is toch echt iets anders dan een *face to face* contact. Een bijkomend probleem is dat een aantal cliënten geen beschikking heeft over digitale mogelijkheden om contact met de begeleider te onderhouden. Je hoort vaak dat mensen digitaal werken veel vermoeiender vinden. Dat zullen onze cliënten zeker ook ervaren. De huidige manier van werken geeft hen onzekerheid. Ook verdwijnen sommige cliënten in deze coronatijd uit beeld. Vanwege de RIVM-richtlijnen en de anderhalve-metersamenleving kunnen wij minder cliënten ontvangen. Dat vergroot de eenzaamheid bij hen.

CRISIS STIMULEERT OOK CREATIVITEIT

Het is bijzonder om te zien hoe de medewerkers omgaan met deze situatie. Er worden creatieve oplossingen gezocht om met cliënten in contact te blijven. Contacten die in deze tijd echt nodig

zijn. Er ontstaan mooie en creatieve oplossingen vanuit de achterban. Denk hierbij aan het verstrekken van voedsel(pakketten) aan onze cliënten. Onze cliënten kunnen op de inloop wat eten of drinken meenemen. Er wordt iedere dag gekookt. Opmerkelijk is dat het aantal daklozen dat besmet is met corona, beperkt lijkt te zijn. Het zou te verklaren zijn doordat zij minder contacten hebben en veel buiten leven of dat ze door hun manier van leven weerbaarder zijn tegen virusinfecties. Ook houden zij vaak vanuit zichzelf al meer afstand tot anderen.

Over het algemeen ervaart de maatschappelijke opvang voldoende steun vanuit de overheid. De overheid neemt hierin duidelijk haar verantwoordelijkheid. De gemeenten waar Ontmoeting mee te maken heeft, hebben zich welwillend opgesteld. Als voorbeeld kan genoemd worden dat in de coronatijd in de Rotterdamse situatie alle vergoedingen vanuit de intramurale en extramurale arrangementen worden uitgekeerd zonder de verplichting dat de cliënten gezien zijn/worden. Hierdoor wordt inkomstendering gecompenseerd. Door enkele instellingen is via financiering van de gemeente Rotterdam een corona-opvang geregeld.

Voor de toekomst verwachten we dat door corona het aantal daklozen toeneemt. Dit geeft extra druk op de toch al overvolle (nacht)opvang. Huiselijk geweld en kindermishandeling zijn toegenomen; het aantal scheidingen neemt toe. De toestroom van nieuwe cliënten zal zeker toenemen. Daar staat tegenover dat de middelen vanuit de overheid beperkt zijn. De verwachting is dat de maatschappelijke opvang en andere zorginstellingen meer moeten doen voor hetzelfde geld. Creatieve (digitale) oplossingen zijn nodig om dit op te vangen en de kwetsbare burgers die hulp en begeleiding te bieden die nodig is.

GEBREK AAN BETAALBARE WONINGEN IS FNUIKEND

En waar de SGP zich op in zou kunnen zetten? Het CBS meldde in 2019 dat sinds de eerste schatting in 2009 het aantal dakloze 18- tot 65-jarigen in Nederland is toegenomen van 17,8 duizend naar 39,3 duizend in 2018. Meer dan een verdubbeling dus. Het aantal daklozen tussen 18 en 30 jaar is in deze periode verdrievoudigd, evenals het aantal daklozen met een niet-westerse migratieachtergrond. Staatssecretaris Paul Blokhuis denkt dat veel daklozen direct naar een woning kunnen. En dat geloof ik zeker, maar dat is nu juist een groot probleem. Als Ontmoeting ervaren we dat er bijna geen betaalbare woningen zijn. Enkele jaren geleden hebben wij samen met mensen uit onze achterban woningen aangekocht waarin onze cliënten tijdelijk kunnen wonen en toegroeien naar een eigen woning. Op dit moment kunnen wij geen woningen meer vinden die betaalbaar en exploitabel zijn. De woningmarkt is zwaar overspannen. Dat merken we allemaal. En dat betekent gelijk dat onze cliënten vanuit onze woningen niet kunnen doorstromen naar een eigen woning en geen nieuwe cliënten aan een woning geholpen kunnen worden. Er moet dus sterk ingezet worden op de bouw van huurwoningen onder de huurtoeslagengrens. Dat kost tijd. Er

moeten door de politiek krachtige keuzes gemaakt worden. Huisvesting is een recht. De SGP kan ons hierin steunen door op de bres te staan en te gaan en hier aandacht voor te (blijven) vragen. Laten we samen aandacht hebben en houden voor de sterk groeiende dakloosheid en bedenken welke creatieve oplossingen hiervoor nodig en mogelijk zijn. Daarnaast kan het verlagen van de administratiedruk en het realiseren van nieuwe concepten en woonvoorzieningen een goed punt van aandacht zijn. Hoe meer tijd we besparen, hoe meer aandacht we kunnen geven aan onze kwetsbare medemens. Hoe meer woningen gebouwd worden, des te meer mensen wij kunnen bewaren voor dreigende dakloosheid.

In Rotterdam is Ontmoeting medeverantwoordelijk voor het project *Housing First*. Dit is een succesvol concept afkomstig uit de Verenigde Staten. Het is bedoeld voor dakloze mensen met meervoudige problematiek, waarbij de toewijzing van een woning de start is van een traject waarbij zelfstandig wonen het doel is. Er is sprake van intensieve begeleiding door een zorginstelling. Wel moeten de cliënten zich begeleidbaar opstellen en werken aan aflossing van hun schulden. Wij geloven in dit concept en zouden graag de kans krijgen om dat verder te laten groeien.

Steun gevraagd!

Lezers van *Zicht* willen we oproepen om ons te steunen door gebed. Weten dat we onze zorgen en noden bij God mogen leggen, is ons rustpunt. Maar ook giften blijven nodig. Doordat markten, zangavonden en collectes niet doorgaan lopen we inkomsten mis. Giften zijn nodig om die stap extra voor cliënten te kunnen blijven zetten. Voor meer informatie, zie onze advertentie in dit nummer of kijk op onze website: www.ontmoeting.org/juistnu

TECHNOLOGY WITH A SMILE

De Barth Groep helpt bedrijven om optimaal te presteren door het creëren van duurzame en technologische oplossingen. Wij realiseren en onderhouden totaalinstallaties, ontwikkelen en automatiseren machines, leveren plaatwerk-oplossingen voor verschillende industrieën en voeren keuringen uit. Onze kracht ligt in het aanpakken van multidisciplinaire projecten.

Kijk op www.barthgroep.nl voor meer informatie.

barth
installatietechniek

barth
industrial automation

aldonk
plaatwerk

controlscoope
keuring en inspectie

engin
engineering

SINCE 1935
HUISMAN
keukens | sanitair | doe het zelf

WWW.HUISMANALBLASSERDAM.NL

Huisman Keukens & Sanitair | Voltastraat 1 | 2952 AW Alblasterdam | 078-6932541 | info@huismanalblasterdam.nl

In de eerste week van juni beleefde ik een bevreemdend moment in mijn anders zo drukke forensentrein. Ik keek om me heen en kon in de verste verte geen medereiziger ontdekken. Toch had ik een mondkapje op, om te voorkomen dat ik anderen zou besmetten. Wie mij een paar maanden geleden had voorspeld dat dit zou gebeuren, zou ik niet hebben geloofd. Dit is ongetwijfeld een herkenbare ervaring. Onze wereld lijkt totaal veranderd.

Aart Nederveen, hoogleraar Toegepaste MR Fysica aan de UvA en hoofdredacteur van Wapenveld

Wat corona ons leert over onszelf

Toch ga ik in deze bijdrage aan de andere kant van het bootje hangen. We zijn beland in een uitvergroete versie van de wereld waarin we de hele tijd al leefden. Nu komt nadrukkelijker boven tafel wat al sinds lang het geval was. En dat geeft te denken.

In de eerste plaats is enige historische relativeering op zijn plaats. De huidige pandemie is kinderspel vergeleken met wat onze voorouders moesten meemaken. Ruim een eeuw geleden hielden infectieziekten nog huis onder kinderen. Per jaar konden er duizenden kinderen overlijden aan mazelen en kinkhoest. Mijn opa kwam uit een gezin van 12 kinderen, waarvan er maar

zes de volwassen leeftijd bereikten. Stel je voor dat er geen 7000 volwassenen, maar 7000 kinderen waren overleden in de afgelopen maanden. En ook: eind jaren zestig was er nog de Hongkonggriep die wereldwijd wel een miljoen slachtoffers eiste. Wie even doorzoekt op internet kan vinden dat er op dit moment nog steeds veel meer mensen sterven aan tbc, hepatitis, aids en malaria dan aan het coronavirus.

Wie dierbaren heeft verloren in de afgelopen tijd, wordt door deze nuancerende cijfers niet opgebeurd. Dat is begrijpelijk. Maar het lijkt alsof dit verdriet vleugels krijgt: het verdriet van enkelen moet het verdriet van allen zijn en

De lockdown-maatregelen brengen de normaliter onzichtbare sociale structuren aan het licht. Wat voor mensen leven er in een 1,5-meter samenleving en waarom worden we boos als iemand de regels schendt?

maakt ons collectief angstig. Toen burgemeester Halsema niet had ingegrepen bij de demonstratie op de Dam, werd haar voor de voeten geworpen dat dit een klap in het gezicht was van alle zorgmedewerkers. Ik kan me bij dit verwijt wel iets voorstellen, maar de achterliggende logica is minder vanzelfsprekend dan ze lijkt. Natuurlijk, demonstreren zou kunnen leiden tot nieuwe besmettingen; ons handelen heeft altijd gevolgen. Maar precies doorzien van de keten van oorzaak en gevolg is vaak een illusie. Wat zorgt ervoor dat we daar nu anders over denken?

Momenteel vindt een levendige discussie plaats of we niet enorm overdrijven met onze reactie op het virus. Hoe dat ook zij, als eerste reactie op het virus was de intelligente lockdown begrijpelijk. Nu het stof begint neer te dalen en we wenden aan de situatie dat corona onder ons is, dringt de vraag zich op wat er precies moet gebeuren in de komende tijd. De lockdown was niet alleen een adequate reactie op de uitbraak van het virus, maar laat tevens zien wat voor mensen wij zelf zijn. De lockdown-maatregelen brengen de normaliter onzichtbare sociale structuren aan het licht. Wat voor mensen leven er in een 1,5-meter samenleving en waarom worden we boos als iemand de regels schendt?

LOCKDOWN EN VERBONDENHEID

Om in aansluiting hierop een slag dieper te gra-

ven, wil ik u meenemen naar een dilemma dat we allemaal in meer of mindere mate hebben ervaren in de afgelopen tijd. Dat is de vraag: gaan we onze oude moeder wel of niet bezoeken? We moeten kiezen uit twee kwaden. Of onze moeder kwijnt weg, omdat ze het zonder de nabijheid moet stellen van haar geliefden of we lopen de kans haar en de mensen in haar omgeving te besmetten. Ingewikkeld. Of is er nog meer te zeggen? Vergelijken we in deze casus twee vergelijkbare, maar helaas conflicterende overwegingen? Ik denk het niet. De eenzaamheid van onze moeder is namelijk een primair besef dat zich aan ons opdringt. In onze verbeelding zien we dat onze moeder ons mist. En andersom: wij missen haar. Hier is dus sprake van een fundamentele verbondenheid tussen mensen. Onze moeder doet een appel op ons.

Maar niet alleen de relatie met onze moeder speelt een rol in onze overwegingen, ook de kans op besmetting laten we zwaar wegen. Zonder het te weten kun je het virus immers bij je dragen en anderen besmetten. Wil je dat voorkomen, dan moet je zorgen dat je bij anderen uit de buurt blijft. Maar hoe groot is de kans eigenlijk dat je het virus bij je draagt zonder het te weten en anderen besmet? Die getallen kan ik u niet geven, al lijkt het aannemelijk dat die kans niet heel groot is. Er is momenteel geen consensus over hoe groot of klein die kans precies is. Het is zelfs zo dat die kans afhangt van ons voortschrijdend inzicht in hoe het virus precies werkt. Het coronavirus is bijvoorbeeld nu al minder besmettelijk dan toen we er voor het eerst van hoorden.

Kortom, wie twijfelt of hij zijn moeder kan bezoeken moet dus een afweging maken tussen een appel en een risico. De keuze is tussen iets waar geen twijfel over mogelijk is: de eenzaamheid van onze moeder, en iets wat we niet zeker weten: het risico op besmetting. Hier is niet zozeer

sprake van tegenstrijdige belangen, maar vooral van een vergelijking tussen fenomenen die kwalitatief van elkaar verschillen. Eigenlijk zou je andersom verwachten. Dat we niet naar onze moeder toegaan, doen we omdat we ons houden aan regels die door de wetenschappers van het RIVM zijn ingesteld. Dat we ons daar niet lekker bij voelen, komt doordat ons gevoel blijkbaar niet de logica inziet van deze objectief vastgestelde regels. Klassiek gevalletje ratio versus gevoel. Maar als we precies analyseren wat hier gebeurt, zullen we moeten toegeven dat het tegenovergestelde het geval is. Onze verbondenheid aan onze moeder is objectief en de door de wetenschap geadviseerde regels berusten op een keuze en zijn daarmee subjectief bepaald. Het wetenschappelijke frame van waaruit wij ons gedrag bezien in deze crisis snijdt geen hout. Er bestaan eenvoudigweg geen puur objectieve normen en daarmee is de collectieve boosheid op de lockdown-schenders niet gegronnd. Waarom is dit frame dan zo hardnekkig en kunnen we niet leven met nuance en ruimte voor verschillen, ook als het gaat over de lockdown? Omdat dit tijdens het hoogtepunt van de crisis niet werkbaar was geweest? Dat zou kunnen, al moet gezegd worden dat tussen verschillende Europese landen het verschil in maatregelen niet erg correleerde met het verloop van de ziekte. Een duidelijk causaal verband tussen de mate van lockdown en de sterftcijfers door corona bestaat niet. Ondertussen leven wij in een wereld waarin diegene die zich niet houdt aan de 1,5 meter zich schuldig moet voelen, zonder dat we echt begrijpen waarom dat zo is.

LOCKDOWN EN STERFELIJKHEID

Mijn indruk is dat deze crisis gezorgd heeft voor een enorme uitvergroting van culturele en morele patronen die in onze westerse wereld zijn ingesleten. De coronacrisis legt een sociale cri-

De ervaring van sterfelijkheid en de angst voor de dood is een besef dat zich aan een ieder van ons opdringt, maar dat toch geen plek kan krijgen in het nationale lockdown-beleid.

sis bloot, die met een lockdown alleen maar duidelijker wordt. In onze systemen en regels is er namelijk geen ruimte voor een fundamenteel besef van verbondenheid en we voelen dat dat wringt. Hetzelfde geldt voor ons fundamentele besef van sterfelijkheid. We gaan er tegenwoordig vanuit dat de dood alleen bij het einde van het leven hoort. Dat is nieuw en hangt samen met de enorme successen van wetenschap en techniek in de afgelopen eeuw. Ik las de afgelopen weken in een wat samenzweerderig krantje dat de coronacrisis ons te binnen zou moeten brengen dat de dood bij het leven hoort. Jort Kelder vroeg aan politici of ze weer eens durfden uit te leggen dat het leven eindig is en niet maakbaar. Waarom moest ik dat horen en lezen zo ver van de kerk vandaan? Waren wij daar te druk met het bedenken van nog meer procedures en regels om onze lockdown-kerkdiensten mogelijk te maken?

De ervaring van sterfelijkheid en de angst voor de dood is een besef dat zich aan een ieder van ons opdringt, maar dat toch geen plek kan krijgen in het nationale lockdown-beleid. Elke dode door corona voelt als verlies immers. Geen politicus wil het op zijn geweten hebben. Hier zien we dezelfde spagaat als bij het appel dat de ander op ons doet. In onze regels en richtlijnen kunnen we niet toestaan dat onze sterfelijkheid wordt erkend. Moeten we dan maar accepteren dat er veel mensen sterven en wat rustiger aan

Goed handelen heeft altijd iets in zich van het erop wagen, na wikken en wegen het beste kiezen, desnoods met vrees en beven. Later zal blijken hoe het uitpakt en misschien dat zelfs niet.

doen met de regels? Misschien, maar we moet vooral inzien dat we helemaal niet zeker weten dat de huidige regels zorgen voor de minste sterfgevallen. Daar kun je ingewikkelde berekeningen op loslaten van bijvoorbeeld verloren levensjaren door de uitgestelde zorg. Daar gaat het mij niet om. Ik wil alleen benadrukken dat we met de lockdown-regels onszelf op twee manieren overschreeuwen: we vergeten onze sterfelijkheid en denken onterecht dat we ons leven of dat van anderen daadwerkelijk verlengen.

Wie nadenkt over hoe wij reageren in coronatijd, merkt snel dat onze reactie problematischer en minder vanzelfsprekend is dan we denken. Juist wat ons werkelijk raakt, onze relatie met onze medemens, krijgt geen plek, maar wordt weggeredeneerd vanuit de gedachte dat het opgeven ervan dienend is aan het grote geheel. Die reactie laat vooral zien hoe anders we ons in deze hoogtechnologische tijd zijn gaan verhouden tot de ander en onze eigen dood. We zien beide door een calculerend filter dat ze op veilige afstand houdt. We hebben het leven in de hand en dat willen we graag zo houden. Onze naaste kan dan zomaar onze vijand worden. Onze dood kan zomaar dichterbij komen als we er te veel over horen of mensen om ons heen zien sterven. Koortsachtig zochten we naar oplossingen voor dit probleem. Een vaccin, een app, 1,5 meter afstand houden en zeker geen vreemden in je huis toelaten. Op het hoogtepunt van de crisis waren

mijn vrouw en ik serieus van plan dikkere gordijnen aan te schaffen. Let wel: dit is geen kritiek op onze overheid, maar op onszelf. Juist in deze crisis is duidelijk geworden dat de genomen maatregelen in hoge mate gelijke tred hielden met wat gewenst werd door de samenleving. Dat verklaart waarom de maatregelen laat op gang kwamen, maar evengoed waarom ze naar het zich laat aanzien lang aanhouden.

BONHOEFFER: DURF TE HANDELEN

Tijdens de coronacrisis las ik een zinnetje uit de *Ethiek* van Bonhoeffer dat bleef haken: 'Terwijl al het ideologische handelen zijn rechtvaardiging altijd bij zich heeft in zijn principe, doet verantwoordelijk handelen het zonder de wetenschap of het uiteindelijk rechtvaardig is.'¹ Natuurlijk willen we allemaal verantwoordelijk handelen in deze tijd. Maar wat is dat precies? Bonhoeffer suggereert dat dergelijk handelen *niet* samengaat met het hebben van overzicht. Het volgen van de regels, het doen van je plicht, het je richten op een goed doel, het is allemaal niet de kern van goed handelen. Goed handelen heeft altijd iets in zich van het erop wagen, na wikken en wegen het beste kiezen, desnoods met vrees en beven. Later zal blijken hoe het uitpakt en misschien dat zelfs niet.

Wij zijn gevangen in het beeld van een transparante samenleving waarin alles volgens oorzaak en gevolg aan elkaar hangt. Als we reageren op de coronacrisis, als individu en als gemeenschap, is dit beeld ons vertrekpunt. Het geeft duidelijkheid en het voelt ook een beetje dapper. Wij maken met ons gedrag het verschil. Daarom is het inspirerend om te lezen dat juist Bonhoeffer niet koos voor een dergelijk dapper systeem. Dat hij zelf moedig was en leefde in een tijd waarin iets enorm belangrijks op het spel stond, lijdt geen twijfel. Maar in zijn *Ethiek* vaart hij tussen de Scylla en Charybdis door van beginse-

lethiek (alle kaarten op het voorkomen van coronadoden) en doelethiek (alleen het grote plaatje telt). Bonhoeffer vond overkoepelende ethische systemen te abstract, ze doen geen recht aan het echte leven. Beide uitersten (beginselethiek en doelethiek) doen het goed in de hedendaagse discussies.² Maar ze suggereren een overzicht dat in de praktijk niet bestaat. Toch moeten we handelen. Dat betekent dat we in sommige gevallen ook schuld op ons nemen. Vuile handen maken dus, ook in coronatijd. 'De mens maakt zich hoe dan ook schuldig en kan hoe dan ook alleen leven van de goddelijke genade en vergeving. Niemand kan hierover een ander oordelen. Het oordeel blijft aan God.'³

Dit lijkt te eindigen in een vrome preek, maar ik geloof heus dat deze analyse ook helpt in het politieke debat dat nu losbarst. Deze tijd vraagt niet alleen om stoere statements en heldere keuzes. De basis daarvoor is o zo wankel en de gevolgen daarvan rondt tricky. Voor we het weten komen we terecht in een DDR-samenleving waarin je weet dat anderen op je letten. Na het protest op de Dam moest Halsema uitleggen dat we niet in een politiestaat leven. Toch had ik de indruk dat zelfs het grootschalig inzetten van de politie door velen zou zijn geaccepteerd. Ik verlang naar politici die durven oproepen tot ge-

Ik verlang naar politici die durven oproepen tot geduld en moed. Geduld is nodig om te durven leven met onvoorspelbaarheid.

duld en moed. Geduld is nodig om te durven leven met onvoorspelbaarheid. Een corona dashboard met alleen getallen erop levert ten onrechte de indruk op dat we het virus kunnen beheersen. Politici zouden zich ertegen moeten verzetten om angst toe te laten in het openbaar bestuur. Politiek is zo veel meer dan de kunst van het beheersen van problemen.⁴ Een overmaat aan regels kan er toe leiden dat burgers zich miskend voelen en in opstand komen. De 1,5 meter samenleving heeft geen toekomst. Laat burgers het gevoel houden dat zij zelf verantwoordelijk zijn en dat zelfs in tijden van crisis veel afhangt van hun eigen veerkracht en creativiteit. Prikkel burgers juist om op basis van hun eigen praktische inzicht en levenswijsheid manieren en structuren te vinden om met de coronacrisis om te gaan. Regels zijn nodig, maar leveren geen bestaanszekerheid.⁵

NOTEN

¹ Dietrich Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, Kokboekencentrum, 2019: p. 209

² Zoals recent werd uitgewerkt door Frits de Lange, onder meer in: 'Offers: ethiek & corona', Trouw, 9 mei 2020.

³ Bonhoeffer, p. 213.

⁴ Zie het recente proefschrift van Robert van Putten: *De ban van de beheersing. Naar een reflexieve bestuurskunst*, Boombestuurskunde, 2020.

⁵ Met dank aan Yke Bauke Eisma voor zijn waardevolle kritiek op dit artikel.

Het coronavirus heeft de wereld op zijn kop gezet. Enorm divers zijn de duidingen van de crisis: politiek, filosofisch en theologisch. Wat zeker is, is dat de wereld kwetsbaar is geworden door de globalisering. Maar een pandemie roept ook op tot een internationale aanpak. Zie daar de paradox van de globalisering.

Klaas van der Zwaag, redactievoorzitter

Coronacrisis brengt paradox van globalisering aan het licht

Beter eerst klagen en bidden dan direct met 'antwoorden' komen, vindt de bekende theoloog Tom Wright. Hij plaatst het woord 'antwoorden' tussen aanhalingstekens, want echte antwoorden kunnen we van ons mensen niet verwachten. Laten we in ieder geval geen schuldigen aanwijzen,

want dat betreft altijd de ander. Wright keert zich tegen de acceptatie van een directe oorzaak-gevolgrelatie, in de zin van: "Goede mensen overkomen goede dingen, kwade mensen kwade dingen."

Samenzweringstheorieën tierden in de eerste eeuw net zo welig als nu. Jezus schuift deze terzijde en roept op Hem te vertrouwen. Hij openbaart een andere betekenis van Gods soevereiniteit. Hij luidt het nieuwe Koninkrijk in en herdefinieert macht en gezag, aldus Wright. Het

geheim van Gods reddende macht bestaat uit de zichzelf gevende liefde van de mensgeworden Zoon. God werkt in deze wereld, maar *Hij heeft dat willen doen door mensen die Hem trouw zijn en Hem navolgen*. Het zijn mensen van het gebed en ze zijn daar aanwezig waar de wereld pijn lijdt. Paulus zegt dat we niet weten hoe we behoren te bidden. Precies, zegt Wright, we staan met een mond vol tanden.

Het christendom draait om overwinning op alle duistere machten om ons heen, veiligheid in het heden en de toekomst, alles door de liefde die God in de dood van Jezus heeft uitgestort. Voorzienigheid is "Jezus-vormig": Zij is geen ijzeren greep, die alles meedogenloos regeert.

Jezus deed tekenen van heling en redding. Het waren geen tekenen om mensen door angst tot onderwerping te brengen, maar tekenen van nieuw leven, van herschepping.

Typerend voor Wright is dat hij zijn blikrichting op *deze* wereld richt. Het gaat in het rijk van Jezus om een totaal vernieuwde schepping in plaats van alleen een 'buitenwereldlijke' hemel. Hij betreurt de afgedwongen ballingschap van de kerken om de kerkdeuren te sluiten en e-diensten te organiseren. "Ik maak me zorgen over de gedweë manier waarop de kerk, ge-

Samenzweringstheorieën tierden in de eerste eeuw net zo welig als nu. Jezus schuift deze terzijde en roept op Hem te vertrouwen.

confronteerd met een grote crisis, is gevolgd in wat een seculariserend spoor lijkt."

De enige manier waarop we met de crisis kunnen leven, is biddend mee zuchten met de hele schepping, waarbij de Geest in ons zucht, zodat de nieuwe schepping geboren zal worden. "We hebben dringend staatslieden nodig, wijze leiders, samen met biddende christelijke leiders die naast anderen hun plaats innemen, om op visionaire en realistische wijze de uitdagingen te doordenken waar we de komende maanden voor staan."

De theoloog Reinier Sonneveld is ook niet iemand van de pasklare antwoorden. Hij stelt conform Wright dat de hele schepping zucht en dat de Geest met ons zucht. "Het is God die met ons mee snakt en mee zucht. Wij hebben een snakkende, zuchtende, uitgedroogde, stikkende God."

Laten we niet doen alsof er een beeld van een vernietigende God is en een beeld van een liefdevolle God en dat we deze met elkaar in balans moeten houden. Ook Sonneveld redeneert christologisch. Als we naar de kruisiging kijken, zien we iemand met eindeloos geduld en met Wie God zich ten volle identificeert. Daarin mag hij het eindeloze geduld van God zien.

Jezus stuurt geen epidemieën of economische

rampen op anderen af. Nee, Hij stuurt alleen Zichzélf op de crises van zijn dagen af en begint te genezen. "God is niet in quarantaine en houdt de hemel niet in lockdown. Hemel en aarde zijn intensief en voortdurend met elkaar in contact, het meest intiem bij Jezus."

KEERPUNT

Daan Heerman van Voss, schrijver en journalist, tekent de coronacrisis in de maanden maart tot begin mei op in een dagboek met persoonlijke reflecties en interessante historische achtergronden.

Wat volgens hem het meest in een stroomversnelling is geraakt, is de politiek. Omdat geen regering het zich kan permitteren over te komen als besluiteloos, worden grote politieke beslissingen die normaliter worden voorafgegaan door jaren van overleg, door het parlement gejaagd.

De coronacrisis zou best eens een belangrijk moment in de geschiedenis kunnen zijn, denkt Van Voss. Een kritiek punt, een kantelpunt, een keerpunt. Van Voss hoopt vooral dat het tribalisme dat de wereldpolitiek al een paar jaar in zijn greep houdt -die eeuwige verdeling tussen het ene kamp en het andere, met elk zijn eigen waarheid-, zal verflauwen nu er een gemeenschappelijke vijand is. Maar een crisis als deze brengt beide kanten van de mens tot uiting, onze lichte en donkere eigenschappen worden sterker aangezet, als het ware gesublimeerd. Het is aan ons te bepalen in welke sublimatie we ons het meest herkennen, en welke we het liefst benadrukken.

Het onbekende, het onbegrijpelijke, jaagt onze verbeelding op hol. "We weten dat dit niet de

We zijn zo gewend aan onze intellectuele macht en wetenschappelijke kennis dat we niet kunnen omgaan met hulpeloosheid.

eerste pandemie in de geschiedenis is. Maar we zijn zo gewend aan onze intellectuele macht en wetenschappelijke kennis dat we niet kunnen omgaan met hulpeloosheid. Die onversneden, dierlijke hulpeloosheid grijpt om zich heen, en verandert in wanhoop of een vreemd soort bewondering voor het virus dat ons dreigt te verslaan."

We zijn niet bang om wat er nu is, maar om wat er morgen kan zijn. "Zal er geen voor en na zijn, geen scheur? Krijgen we een openbare ruimte vol tussenschotten, linten, strepen op de grond? Hoe openbaar is die ruimte dan nog?" Net zo makkelijk als we vervallen in fantasieën over het einde der tijden, vervallen we ook in fantasieën over een nieuw begin.

Het is volgens Van Voss onmogelijk te overzien in welke mate onze wereld zal herstellen, en hoe dat herstel eruit zal zien. De schokgolven en ripple-effecten zullen zonder twijfel nog lang doorwerken. Economieën liggen aan duigen, oude tegenstellingen is nieuw leven ingeblazen, autoritaire leiders hebben de crisis aangewend om hun macht te versterken, debatten over digitale privacy zijn prangender dan ooit.

EINDE GLOBALISERING?

Ivan Krastev, een Bulgaars politicoloog, vermoedt dat de covid-19-pandemie een einde zal maken aan de huidige globalisering. De veranderingen die het virus ons gaan brengen zijn geen nieuwe versie (een autoritaire dan wel een democratische) van 'het einde van de geschie-

denis'. Wat het virus waarschijnlijk wel tot gevolg heeft, is een minder ideologische, maar instabielere wereld.

De wereldeconomie ondergaat volgens Krastev een crisis die nog veel vernietigender is dan de financiële crisis in 2008

en 2009. Het ingrijpen van de overheid in economische markten is sinds 1989 nog nooit zo omvangrijk geweest, en de tijdelijke nationalisatie van bedrijven is het nieuwe normaal geworden. "En terwijl de pandemie de sterke natiestaat verder verstevigd heeft, bestaat het gevaar dat politieke leiders zullen verzuimen de karakteristieke aard vast te stellen van het nationalisme dat door de crisis wordt opgewekt."

Covid-19 is een wereldwijde crisis in de meest letterlijke zin van het woord, aldus Krastev. Vermoedelijk wordt het mondiale Zuiden er het zwaarst door getroffen. Maar de ingrijpendste politieke gevolgen van covid-19 zullen plaatsvinden in Europa, omdat de pandemie het fundament waarop het Europese project is gebouwd aan het wankelen brengt - namelijk dat afhankelijkheid van elkaar de beste garantie biedt voor veiligheid en voorspoed. "Het is om die reden dat ik denk dat de Europese Unie na deze crisis niet meer zal zijn wat ze was. De Unie kan uit elkaar vallen, ze kan worden getransformeerd tot een eenentwintigste-eeuwse kopie van het Heilige Roomse Rijk uit de Middeleeuwen - alleen in naam nog een unie - of ze kan zich ontwikkelen tot een strategisch autonome unie."

De Europese Unie is altijd de liefdesbaby geweest van de globalisering, maar de dreigende deglobalisering zou kunnen leiden tot versterking en verdere integratie. "Eén ding is duidelijk:

De wereldeconomie ondergaat volgens Krastev een crisis die nog veel vernietigender is dan de financiële crisis in 2008 en 2009.

dit is niet een crisis waar de Europese Unie simpelweg doorheen kan sukkelen."

Hij wijst op de paradox van de coronacrisis: het brengt de duistere zijde van globalisering aan het licht brengt, maar tegelijk het misschien wel de crisis die de globalisering het gunstigst gezind is, in de zin dat de pandemie het grote belang bewijst van internationale samenwerking. In tegenstelling tot oorlogen zetten pandemieën geen landen tegen elkaar op. "Een pandemie is een crisis die de mensheid de gelegenheid geeft onderlinge afhankelijkheid en gezamenlijkheid te ervaren. Door de pandemie is de hoop van de mensheid gericht op wetenschap en rationaliteit."

EPILOOG

Geert Mak schreef vorig jaar zijn *Grote Verwachtingen. Europa 1999-2019*. Nu vult hij dit werk aan met een *Epiloog*. De publieksschrijver stelt dat deze crisis een economische en sociale ordeverstorend op een niet eerder vertoonde schaal bete-

kent. Pandemieën vormen, net als oorlogen, hongersnoden en natuurrampen, telkens weer diepe ingrepen in de menselijke geschiedenis, door alle eeuwen heen. Ze versterkten de positie van vorsten en andere machthebbers, ze rechtvaardigden de meest drastische overheidsmaat-

Geert Mak: "Al die opeengepropte varkens en kippen, dat vraagt om problemen. Onze provincie Brabant is, in dat licht, één grote Huanan Zeevruchtenmarkt."

regelen, van huisvredebreuk tot gedwongen detentie.

Mak treurt over ons koortsige, hoestende, stikkende, vechtende Europa. Toch begint er, na de eerste paniek, ook ruimte te komen voor bezinning. "Waar staan we? Waar gaat dit heen? Neemt Moeder Natuur op dit moment niet simpelweg de rol over van Onze-Lieve-Heer?" Leven wij, op veel plekken, niet stomweg met veel te veel mensen in veel te weinig ruimte?"

Zijn eigen land, Nederland, is een van de dichtstbevolkte gebieden op aarde, en tegelijk een van de grootste landbouw- en veeteeltproducenten. "Al die opeengepropte varkens en kippen, dat vraagt om problemen. Onze provincie Brabant is, in dat licht, één grote Huanan Zeevruchtenmarkt."

Het neoliberalisme is in diskrediet geraakt. *The Financial Times*, het bolwerk van macht en establishment, bestrijdt nu vooral de ongelijkheid. *The Economist*, ook al zo'n elitebolwerk, waarschuwt voor een herhaling van de bankencrisis, toen de politici geen aandacht hadden voor de grieven van de gewone bevolking en de roep om verandering en zo overal de populist in het zadel hielpen.

We staan aan het begin van een historische breuk die doet denken aan 1989 of aan de Grote Depressie, aldus Mak. Dit virus zal volgens hem een wereld scheppen die minder welvarend, minder vrij en minder open zal zijn. De machtsverschuiving van het Westen naar het Oosten is

versneld en verhevigd. Veel staten zullen, zo leert de geschiedenis, de regels en maatregelen waarmee ze hun bevolkingen kunnen controleren en beheersen niet zo gemakkelijk meer loslaten. De nationale staat is, meer dan ooit, weer de veilige haven. De internationale verbanden en structuren die, van de WHO tot de EU, in de tweede helft van de 20ste eeuw met zoveel zorg en moeite zijn opgebouwd, hebben het zwaar. Juist in deze enorme mondiale crisis zijn ze, vreemd genoeg, voor veel politici geen vanzelfsprekendheid meer.

ROEPSTEM

We willen afsluiten met een positieve wake-up call van de Amerikaanse theoloog John Piper. In zijn boek *Coronavirus en Christus* nodigt hij de lezer uit om zijn voeten te zetten op de vaste Rots, op Jezus Christus. De kern van zijn boek is dat

dezelfde soevereine God, Die het virus zou kunnen stoppen en dat toch niet doet, de God is Die de ziel te midden van het virus ondersteunt. Ja, Hij doet nog meer dan ondersteunen: Hij maakt het zoet, door de wetenschap dat Gods bedoelingen altijd goed zijn en dat we op Hem zouden vertrouwen.

Dat is juist nodig in een tijd van een pandemie waar geschud wordt aan het vertrouwen dat God rechtvaardig, heilig en goed is. Het is een bittere tijd en God heeft het zo gewild, aldus Piper. Er gebeurt niets buiten Hem. Hij zal ook een einde aan de crisis maken. Als we God de soevereiniteit ontzeggen waarmee Hij boven het lijden staat, verliest Hij ook de soevereiniteit waarmee Hij alles doet meewerken ten goede.

Piper is van mening dat God een vloek over de

fysieke wereld bracht, zodat de fysieke verschrikkingen van de epidemieën en rampen om ons heen een levendig beeld zouden geven van de gruwel van de zonde. Wat zijn we verantwoordig als God aan ons lichaam komt, maar we vergeten hoe pijnlijk de zonde en moreel verwerpelijk de zonde is tegen God is in de geestelijke wereld. "De zonde is huiveringwekkend en afschuwelijk. En veel gevaarlijker dan het coronavirus."

Het coronavirus is een barmhartige oproep om wakker te worden, zodat we bereid zullen zijn om Jezus Christus te ontmoeten. In feite is elke ramp een pijnlijke én genadige boodschap van God dat we ons moeten bekeren. "Dit is de boodschap van het coronavirus: vertrouw niet langer op jezelf en wend je tot God." Tegelijkertijd is het een oproep om ons zelfmedelijden en angst op te geven en ons niet om ons comfort druk te maken maar om de mensen in nood en hun lijden zo veel mogelijk te verzachten.

De wereld wordt niet meer zoals die was, zo kunnen we als les uit deze oogst aan boeken trekken. Minder open en minder globaal. We gaan nu massaal in eigen land op vakantie. Tegelijkertijd weten we dat de globalisering niet meer terug te draaien is en we zullen vermoedelijk even snel weer in het vliegtuig stappen voor onze stedentrips en congressen. We leven in één wereld en we weten dit, met een variatie op Johan Huizinga. Het is echter een wereld die enorm kwetsbaar is gebleken. We hoeven niet bang te zijn voor de globalisering als zodanig. God is immers een God voor heel de wereld. Het christendom was van begin af aan een godsdienst voor de gehele (toenmalige) bewoonde wereld. Toen en nu klinkt in deze wereld de boodschap van de meest kwetsbare mens, Jezus Christus, een boodschap van heling en genezing. Ook voor de slachtoffers van deze crisis.

GEGEVENS VAN BESPROKEN BOEKEN:

Tom Wright, *God en de epidemie*; KokBoeken-centrum Uitgevers, Utrecht, 2020; 112 blz.; € 14,99.

Reinier Sonneveld, *Waar is God in de crisis?*; uitg. Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 2020; 112 blz.; € 12,50.

John Piper, *Coronavirus en Christus*; te bestellen bij www.Geloofstoerusting.nl; 88 blz.; € 9,95.

Geert Mak, *Epiloog bij Grote verwachtingen*; uitg. Atlas Contact, Amsterdam; 80 blz.; € 7,50.

Ivan Krastev, *Morgen komt geen dag te laat. Hoe de pandemie Europa verandert*; uitg. Atlas Contact, Amsterdam; 96 blz.; € 10.

Daan Heerma van Voss, *Coronakronieken*; uitg. Atlas Contact, Amsterdam; 256 blz.; € 15.

Dát corona iets 'doet' met onze manier van leven en samenleven is de laatste maanden wel duidelijk geworden. Ook wie de ziekte niet krijgt, wordt erdoor geraakt. Doordat bekenden overlijden aan de ziekte en door de maatregelen om verspreiding tegen te gaan. Zo'n tijd van verandering biedt ook gelegenheid om het internet en ons economisch handelen tegen het licht te houden.

Aris van Dijk en Jan Schippers, redactieleden

De wereld verandert door internet en corona

**Het internet is stuk.
Maar we kunnen het
repareren**
Marleen Stikker

Uitgeverij De Geus,
Amsterdam, 2019,
258 blz.; prijs € 20,00

"Ja, het internet is stuk. Alle internet gerelateerde technologie is gefiltreerd door veiligheidsdiensten, overheden en techbedrijven. Ze zitten in de camera en microfoon van je mobiele telefoon, in je USB-stick, je harddrive, je

apps, je speelgoed. Met browsers, zoekmachines, mail-programma's, spelletjes, stappentellers, deelstepjes en ovulatieapps maken datadierven zonder enige scrupules ons onder valse voorwendselen persoonlijke data afhankelijk. We worden genudged, getrold, gefakenewsd, gegamificeerd. Urenlang schuiven we infantiel balletjes, snoepjes en poppetjes heen en weer, en scrollen we door onze nieuwsbubble." Zo begint het boek van Marleen Stikker. Zij is internetpionier van het eerste uur en directeur van Waag in Amsterdam, een onderzoeksinstituut voor kunst, technologie en samenleving.

Eigenlijk weten we het allemaal wel. De meerwaarde van het boek van Stikker is dat ze het daar niet bij laat. Allereerst beschrijft ze 'Een alternatieve geschiedenis van het

internet' over hoe het internet in de beginjaren idealistisch begon, tussen hackers en kunstenaars, en hoe het uiteindelijk kwam tot een internet waar data geld zijn, waar de macht in handen ligt van grote techbedrijven en de overheid en burger zo'n beetje machteloos toeziet. Daarnaast geeft ze achtergronden van wat er mis is met het internet nu. Dat gaat bijvoorbeeld over 'techoptimisme' - de verheerlijking van *artificial intelligence* en techniek -, over waar het geld van de techindustrie eigenlijk vandaan komt, over de regels van de EU die het beter en slechter maken, over 5G en Uber. En ten slotte, het derde deel van het boek oppert Stikker een hele reeks ideeën 'om het internet te repareren'.

Een aanrader dus om te lezen. Een paar interessante gedachten wil ik hier vast delen. Een eerste: dat hoe het internet nu is vooral komt door 'de libertaire ideologie waarbij de markt en de eigenaren van de technologie vrij spel krijgen, de staat op grote afstand moet blijven en het individu het onderspit delft'. Een tweede: dat het internet net als de straten van de stad een 'publiek domein' is waar een overheid regels af moet spreken en moet handhaven. Een derde: dat techproducenten ons graag in mysterieuze onwetendheid laten over hoe de technologie precies werkt en hoe hun producten in elkaar zitten, en daardoor meer macht over ons krijgen of houden. Een

vierde: dat het beeld niet klopt dat innovaties grotendeels door marktpartijen tot stand komen, maar dat veel grote innovaties juist door overheidsinvesteringen het licht zien (Stikker verwijst hier naar Mariana Mazzucato's boek 'De ondernemende staat'). Een vijfde: dat het energieverbruik van het internet alsnog stijgt, en niet echt aan banden wordt gelegd.

Een kritische noot wil ik wel noemen. Stikker gaat uit van de gedachte van 'soevereiniteit': het idee dat we als mensen helemaal vrij moeten zijn om te handelen en te doen wat we willen, voor zover we anderen niet schaden natuurlijk. Als christen ben ik ervan overtuigd dat we kostbaar en vrij zijn, maar niet soeverein – alleen God is soeverein. Bovendien kunnen we vast wel wat doen aan 'reparatie' van zaken die het internet betreffen. Maar ook met die goede reparaties blijven mensen slechte dingen doen en brengt het internet die voor bijna iedereen binnen handbereik. Internet blijft een bron van porno en een gemixte bron van goede informatie en veel ongerechtigheid. Van vuiligheid en machtsmisbruik kan een christen niet echt blij worden. Daar willen we uiteraard iets tegen ondernemen. Maar we eten ook dat aan het misbruiken van techniek geen eind zal komen - totdat de Heere Jezus terugkomt.

Pandemie. Hoe corona de wereld verandert
Slavoj Žižek

Uitgeverij JEA,
Amsterdam 2020
160 blz.; Prijs € 17,50

De Sloveense filosoof Žižek is in staat om in kort bestek een provocerende beschouwing te schrijven over de opschudding die het coronavirus veroorzaakt, zowel in politiek en samenleving, in economie en gezondheidszorg.

Het boekje laat hij beginnen met de woorden die Jezus op de Paasmorgen tegen Maria Magdalena spreekt: 'Raak mij niet aan'. Om verspreiding van het coronavirus tegen te gaan, mogen we elkaar niet aanraken. 'Het grootste gebaar van liefde is afstand nemen van elkaar', schrijft Žižek treffend. Aan het eind van de introductie werpt hij de vraag op: 'Wat is er mis met ons systeem dat we onvoorbereid werden betrapt door deze catastrofe, ondanks het feit dat wetenschappers ons er al jaren voor waarschuwden?'

Žižek waarschuwt voor paniecreacties. Die helpen ons niet verder. Als christen-atheïst vindt hij dat we de verleiding moeten weerstaan "om de epidemie te behandelen als iets wat een diepere betekenis heeft". "Het echt moei-

lijk te accepteren feit is dat de epidemie het resultaat is van een natuurlijk toeval in zijn zuiverste vorm, dat het gewoon gebeurd is en geen diepere betekenis herbergt.” Waarom dan toch deze publicatie geschreven?, denk ik dan. Want Žižek probeert wel degelijk de pandemie te duiden. Hij doet dat in zijn onnavolgbare stijl, waarbij hij allerlei denkers erbij haalt, zoals Hegel, Lacan, Latour en Marx.

Volgens Žižek zitten we gevangen in een drievoudige crisis: een medische, een economische en een psychologische (107). Hij kritiseert ‘alt-right en neplinks’ omdat beiden weigeren de volledige realiteit van de epidemie onder ogen te zien. Žižek vreest nieuwe vormen van barbarij ‘met een menselijk gezicht’ omdat in feite de zorg voor ouderen en kwetsbaren wordt gekortwiek, waarmee we een hoeksteen van onze sociale ethiek opgeven (103). Ons maatschappelijk systeem verkeert in een diepe crisis en we kunnen niet verder gaan in de huidige li-

beraal-tolerante vorm. (148). De crisis is voor hem een bevestiging van het failliet van het marktdenken en van het nationale populisme.

Als alternatieve richting pleit Žižek voor een sociale vorm van ‘communisme’ – tussen aanhalingstekens, want hij heeft helemaal niets met de autoritaire ideologische vorm van het communisme dat hij meemaakte in zijn jeugd. Op een wat ironische manier beschrijft Žižek dat de economische crisis wordt bestreden met socialistische maatregelen, zoals een gegarandeerd basisinkomen; overheidscontrole op vitale economische organisaties en internationale samenwerking.

Waarom werden we erdoor overvallen? Omdat we niet echt geloofden dat het zou gebeuren (138). Overtuigingen spelen dus wel degelijk een rol. Het hele betoog van Žižek laat dat zien. Het boekje bevat scherpe observaties en zet aan tot denken, ook al zie ik Žižeks aanbevolen oplossingsrichting niet zitten.

**Epidemieën en
pandemieën
serie Elementaire
deeltjes, nr 67
Roel Coutinho**

Athenaeum – Polak & Van
Gennep, Amsterdam 2020
159 blz.; Prijs € 10,99

Dit boekje beschrijft in beknopte vorm allerlei epidemieën die de wereld hebben getroffen. Van eeuwenoude ziektes, zoals pest en cholera, tot nieuwe dreigingen, zoals corona en biologische oorlogsvoering. Wat kunnen we leren van de manier waarop eerdere epidemieën en pandemieën zich ontwikkelden en vervolgens werden bestreden? Met name over die vraag gaat dit boekje, geschreven door Roel Coutinho, oud-directeur infectieziekten bij het RIVM.

Ieder land is kwetsbaar voor infectieziekten. Dat is wel duidelijk, nu corona ook in ons land is. Tussen 2011 en

2018 werden in 172 landen in totaal 1500 epidemieën geregistreerd. Iets wat mij eerlijk gezegd grotendeels is ontgaan; de ebola-epidemie in 2013 uitgezonderd. Infectieziekten spelen dus nog steeds een grote rol. Het is nog maar vijftig jaar geleden dat het optimisme werd gekoesterd dat deze zouden worden bedwongen door de medische wetenschap. Oude en nieuwe ziektes duiken van tijd tot tijd weer op.

Coutinho schrijft informatief en toegankelijk, onder meer over hiv/aids, de Spaanse en Mexicaanse griep, de pest en ebola. De kennis over het belang van hygiënemaatregelen drong de verspreiding van ziektes terug. De uitvinding van vaccins bracht effectieve bescherming. En antibiotica was een probaat medicijn tegen bacteriële infecties. Deze en andere ontwikkelingen in de medische wetenschap brachten belangrijke verbeteringen in de wereldwijde gezondheidszorg met zich mee. Maar biedt de wetenschap het laatste houvast voor een mens? In het hoofdstuk over de antivax-beweging lijkt Coutinho deze overtuiging toegedaan. De eerste pagina's gaan over het ondeugdelijke, frauduleuze onderzoek van Wakefield, dat

een verband suggereerde tussen de BMR-vaccinatie en autisme. Daarna schrijft Countinho over de bevindelijk gereformeerden die weigeren zichzelf en hun kinderen te laten vaccineren. Dat de auteur het geloof in de voorzienigheid van God en de predestinatieleer met elkaar verward, duid ik hem niet euvel. Hij is tenslotte geen theoloog. Maar hij vliegt uit de bocht wanneer hij schrijft over 'het streng gereformeerde Staphorst' - wordt Amsterdam ooit 'streng seculier' genoemd? Ook breekt hij de staf over het feit dat de meeste bevindelijk-gereformeerden na de recente uitbraken van mazelen nog steeds inenting 'halsstarrig bleven weigeren' (125). Dergelijke sterke terminologie getuigt niet van wetenschappelijke objectiviteit en bovendien draagt het niet bij aan respect voor de geloofs-overtuiging van mensen met gewetensbezwaren omtrent

vaccinatie. Ook kan ik deze taal niet rijmen met artikel 11 van de Grondwet over de bescherming van de lichamelijke integriteit. Verder vermoed ik dat Countinho geen kennis heeft genomen van recent onderzoek van Helma Ruijs (Universiteit Nijmegen) over dit thema; hij heeft dit althans niet in deze publicatie verwerkt. Mijn ondeugende conclusie is dat zolang activistische wetenschappers als Countinho 'halsstarrig' blijven hintten op verplicht vaccineren, het noodzakelijk is dat de SGP blijft opkomen voor de vrijheid van geloof en geweten.

Voor het overige wil ik beslist geen negatief oordeel vellen over deze publicatie. Wie meer wil weten over dit actuele onderwerp, maar geen behoefte of tijd heeft om een dikke pil door te ploegen, kan met dit 'elementaire deeltje' prima uit de voeten.

Theologische blik op economische vragen. Capita selecta uit de economische ethiek TU-bezinningsreeks, deel 20

J.P. de Vries

Buijten & Schipperheijn Motief
Amsterdam 2018
192 blz; Prijs € 22,50

Dit boek bevat bewerkingen van eerder geschreven en deels gepubliceerde artikelen van Jurn de Vries, gepromoveerd theoloog en oud-hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*. Dat economie en ethiek heel veel met elkaar te maken hebben, spreekt helaas voor lang niet alle economen vanzelf. En helaas ook niet voor alle christenen die soms uitgaan van de stelregel 'zaken zijn zaken'. Alleen al daarom is het goed dat deze bundel met opstellen van een theoloog over economische ethiek verschijnt. Ik herinner mij nog uit mijn studententijd dat diverse economiestudenten bijzonder geïnteresseerd waren in theologische vragen. Als christen-economen kwamen we al discussiërend tot de slotsom dat wanneer de economie op zichzelf wordt gesteld, geïsoleerd van

andere vakwetenschappen en in het bijzonder van de praktijk, dat economen dan het gevaar lopen in cirkelredeneringen te vervallen of dat zij hun eigen theorieën en modellen realistischer gaan vinden dan de werkelijkheid. Het hoofdstuk over economie en theologie in deze bundel geeft een korte en mooie introductie op de vruchtbare kruisbestuiving van deze twee vakgebieden. Terecht wordt Calvinonderzoeker André Bièler geciteerd dat de te veelvuldige afwezigheid van materiele en sociale kwesties in de christelijke ethiek de gelovigen heeft gebracht tot tragische afzijdigheid of onoverkomelijke aarzelingen. ... De manier waarop Calvin het Woord van God toepaste op de maatschappij van zijn tijd, moedigt ons aan om dit ook voor onze tijd te doen.

Economie gaat over het handelen van de mens, over het maken van keuzes en (dus ook) het onderscheid tussen goed en kwaad. De Vries betoogt dat geld en bezit een zo grote aantrekkingskracht op mensen kunnen uitoefenen, dat die verworden tot afgoden. En dan gaat het mis, niet alleen in het persoonlijke, maar ook in het maatschappelijke leven. Bijbels-theologische bezinning draagt bij aan ontmaskering van deze afgoden. Maar vervolgens is het ook nodig om richting te geven aan het praktisch handelen, om handvatten te bieden voor economie bedrijven

op een verantwoorde wijze. In de hoofdstukken 2 t/m 6 komen aspecten van verwerving en besteding van inkomsten aan de orde, met aandacht voor inkomensongelijkheid, schuldenproblematiek en het renteverbod. De laatste drie hoofdstukken betreffen de overheidstaak ten aanzien van het economisch leven, met aandacht voor de verhouding tussen kerkelijk diaconaat en sociale zekerheid. Zondermeer interessant om te lezen.

De hoofdlijn van De Vries' benadering deel ik, namelijk dat economische vrijheid niet ongebonden kan zijn, omdat de mens dan slaaf wordt van een ongebreideld welvaartsstreven. De Bijbel benadrukt dat niet de zelfzucht en het eigenbelang, maar de liefde tot God en de naaste ons leven moet stempelen en ons handelen dient te bepalen. Hebzucht en onmatigheid zijn verkeerde, zondige

drijfveren. De Bijbel roept op om zelfbeheersing, matigheid, barmhartigheid en gerechtigheid te betrachten. De Vries komt in dit boek tot diverse consequenties van deze waarden en normen voor de economische praktijk. Het lijkt mij goed dat economen, theologen en bijvoorbeeld ondernemers hier kennis van nemen en reflecteren op hun eigen handelwijze en visie. In de referenties valt het mij op dat De Vries goed thuis is in hetgeen orthodox gereformeerde kring hierover naar voren is gebracht. Begrijpelijk. Ik zie uit naar een vruchtbare kruisbestuiving met inzichten over economie en ethiek vanuit puriteinse, oftewel bevindelijk gereformeerde kring, zoals naar voren gebracht door drs. A.P. de Jong, dr. J.J. Polder, drs. W.J. de Potter en ds. W. Visscher en anderen.

Het Nieuwe Normaal

Het is zonnig. Een groep leerlingen luistert verveeld naar het hologram van een leraar, hoewel er genoeg *special effects* in zijn verwerkt. "En zo eindigde het jaar van wat men toen nog 'The Great Lockdown' noemde, maar wat wij kennen als 'The First Lockdown'. De series lockdowns die daarna gevolgd zijn volgens hetzelfde patroon. Maar de reactie werd verfijnder: In plaats van evenementen af te lasten, introduceerde men ASO (*automatic social organization*), de techniek die jullie nu ook beschermt tegen verdachte individuen, zoals kerkgangers en anderen die een hoger besmettingsrisico hebben." Gniffelend stoot Alisha haar klasgenoot Simon aan. "Kerkgangers," fluistert ze. "Fundamentalisten die eraan hechtten om met elkaar samen te eten, samen te gaan zingen, en iedereen over hun idee van God te vertellen."

De stem van de leraar gaat onverstoorbaar verder: "Daarna, na de slag om Teheran die heel de wereld in vlam zette, werd de Grote Wereldvrede gesloten. De wereldleiders van de Nieuwe Verenigde Naties, met vertegenwoordigers van elke godsdienst op aarde, paus, gematigde imams en andere religieuze en atheïstische leiders, ondertekenden op dat historische moment dat elke godsdienst gelijk is, en dat fundamentalistische uitingen zoals die van Teheran, met alle middelen voorkomen of bestreden moeten worden. Uiteindelijk kwam het inzicht dat niet één leider ons moet verbinden, maar één beeld van God."

"Wat gaf ons wereldvrede? Wat gaf ons onze ongekende welvaart?" De leraar laat een veelbetekenende pauze vallen. "De wetenschap. Wetenschap gaf ons het inzicht van wie we zijn en wat onze voorgeschiedenis is. Zonder wetenschap geen welvaart en genot, maar angst, lijden en onmacht. Zonder de evolutietheorie hadden we de diepste waarde van het leven niet ingezien die de basis legt voor het humanisme: de maximalisering van waar heel de geschiedenis naar toe heeft gewerkt, het hier en nu."

Aris van Dijk MSc, redactielid

Zicht

- Zicht, 46e jaargang (2020) nr. 2
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde bezinning op actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Dr. J.O. van de Breevaart
- A. van Dijk MSc
- H. Krooneman MA
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut
voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Dr. R. Bisschop
- Mr. drs. J. van den Brink
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Ir. L. de Knecht
- Dr. A. van der Linden
- Mw. dr. H. Westerman-Dannenberg
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2020-2, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Advertenties

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 25,00 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 15,00. De prijs van een los nummer is € 8,50 (excl. verzendkosten).
- Prijs voor digitale editie (via Digibron) staat op onze website; voor toezending per post én digitaal geldt een toeslag van € 5,00 per jaar.
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j leden € 30,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donaties worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. mw. B.B. van der Elst-de Weerd
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL04 RABO 0310 5325 82
t.a.v. Guido de Brès-Stichting
te Rotterdam

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

Van Dam, Van Dam & Verkade BV

beleggingen in onroerende zaken

uw vermogen verdient

• veiligheid • flexibiliteit • vast rendement van 3%

Vermogensbeheer vraagt om een weloverwogen balans tussen veiligheid, flexibiliteit en rendement.

Zeker als het een kapitaal van minstens € 100.000 betreft.

Van Dam, Van Dam & Verkade biedt haar klanten een vast en gegarandeerd rendement van 3%. Dit aantrekkelijke rendement kan zij bieden door te beleggen in goed, gunstig gelegen en optimaal verhuurd commercieel vastgoed op goede, gewilde locaties in Duitsland, Nederland en de V.S.

Contact

Bent u op zoek naar een ideale combinatie van veiligheid, flexibiliteit en rendement voor uw vermogen?

Vraag dan nadere informatie of maak een voor u vrijblijvende afspraak voor een persoonlijke toelichting op de mogelijkheden.

Van Dam, Van Dam & Verkade B.V.

Herengracht 74 | 1015 BR Amsterdam |

020 - 48 96 500

info@vandamvandamverkade.com

www.vandamvandamverkade.com

Veilig

Uniek

Flexibel

Persoonlijk

Gegarandeerd

Ruime ervaring

Unieke zekerheid

Sterke portefeuille

Persoonlijk betrokken

Maximaal klantgericht

De coronacrisis legt een sociale crisis bloot, die met een lockdown alleen maar duidelijker wordt. In onze systemen en regels is er namelijk geen ruimte voor een fundamenteel besef van verbondenheid en we voelen dat dat wringt. Hetzelfde geldt voor ons fundamentele besef van sterfelijkheid. We gaan er tegenwoordig vanuit dat de dood alleen bij het einde van het leven hoort.

Prof. dr. ir. Aart Nederveen

Zie het artikel op **pagina 83**

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP